

ALEVİLİK-BEKTAŞİLİKTEKİ TAVŞAN İNANCININ MİTOLOJİK KÖKLERİ ÜZERİNE

Pervin ERGUN*

Özet

Bu makalede, Türk kültüründe özeldede Alevi-Bektaşigeleğinde tabu olmuş tavşan algısının mitolojik geçmişi araştırılacak, Türk kültür tarihinde ve coğrafyasındaki paralellikler, karşılaştırmalı betimsel analiz yöntemiyle incelenecektir.

Alevi-Bektaşilerin tavşan eti yememesi ve bunun sebebi olarak icat edilen gerekçeler tavşanın Türk mitolojik düşüncesindeki yerini çözmekle birlikte ipuçları vermektedir. İleri sürülen gerekçeler, eski inançların yeni dine adapte olmasından başka bir şey değildir. Satuk Buğra Han'a atfedilen efsane, yeni din ile eski inançlar içindeki tavşanın ilk çarpışması ve zaferi gibi görünmektedir. Tarih boyunca hükümdarlık asalarında ve Türk Müslümanlığının ilk dönem bazı cami süslemelerinde tavşan motifine yer verilmesi, mücadelenin devam ettiğinin göstergesidir. Günümüzde ise bu mücadele tavşanın aleyhine işlemiş ve Türk düşüncesinde tavşanın mitolojik yönü silinmeye yüz tutmuştur.

12 hayvanlı Türk takviminde tavşana da yer verilmesi, bazı Türk boylarında ailenin koruyucusu olarak görülerek kutsallık atfedilmesi, töz/asıl-kök-menşe olarak kullanılması; İskitlerde savaşı durdururken, Kamlar kötü ruhlarla mücadele ederken, avcılar ava çıkarken, bebeklerin doğumunda oynadıkları rol, tavşanın mitolojik karakterini ortaya çıkarmaktadır. Yaratılan ilk insanı anlatan Er Sogotoh ve diğer bazı mitolojik karakterli destanlarda yer alması; yaratılıp yeryüzüne gönderilen ilk kadın, çocukların ve kadınların koruyucusu Umay ve Ayısıt gibi ruhlarla birlikte rol üstlenmesi, inancın derinliğini gözler önüne sermektedir. Alevilerde tavşan ile ilgili dönüşüm, başka kılığa girme motifi, bütün Türk dünyasında oldukça geniş bir anlatı yelpazesi olarak yaşamaktadır. Bu da göstermektedir ki Alevi-Bektaşigeleği ve inançları Türk dünyası ile daha fazla yakınlık içindedir. Bazen bu yakınlık zıtlıklara da dönüşebilmektedir. Kuyruğu, kafası, ayakları, pençesi, postu, kulağı, göğüs kafesi kemiği, burnu bazen de kendisi hayatın her safhası ile ilgili ritüellerde rol sahibi olmuştur. Tanrı'nın çocuk, bereket, yağmur, ateş, av vb. gibi kut gerektiren rollerle görevlendirdiği iyeler (Umay, Yajıl-Kan, Bulut-Kan, Dyaik/Cayık, Ot/Ateş Ene, Ayısıt, Ermen-Kan) ve ilk atayı sembolize eden Hozan/Kozan/ata-kişi tavşan ile sembolize edilmiştir. Bu yüzden evde yemeğini yapan kadınlar, ebeler, hastalık ve kötü ruhlarla mücadele eden kamlar ve avcılar tarafından uygulanan ritüellerde eski inancın izleri daha net seçilmektedir. Bu tür kuttörenlerde tavşan hem nesne olarak (tef, tokmak, yelpaze, takı, tuğ vb.) hem de kutlu sözlerde yer almaktadır. Kutlu ruhların sembolü olarak tavşana ızih/kurban sunulmaktadır.

Tavşan, bugün Alevi-Bektaşitoplumunda farklı algılanmakla birlikte bunun kökeninde eski inançlar yatmaktadır. O, beyaz rengi ile Tanrı mekânı sembolü olmaya; hem toprak altında hem de üstünde yaşadığı için yer-su sembolü olmaya Türk düşüncesi içinde uygun bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Alevilik-Bektaşilik, Türk mitolojisi, tavşan-töz, Umay, Ayısıt, kam.

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Ankara/Türkiye, pervinergun@gazi.edu.tr

ON THE MYTHOLOGICAL ROOTS OF RABBIT BELIEF IN ALEVI BEKTASHI CULTURE

Abstract

In this article, the mythological past of rabbit taboo in Turkish culture specifically in Alevi Bektashi culture will be evaluated and the parallelisms in the history of Turkish culture and geography will be analyzed with comparative descriptive analysis method. Rabbit taboo in Alevi Bektashi culture and the reasons of this belief have given some clues about the rabbit in Turkish mythical thought. Reasons put forward, the former being adapted to the new religion is nothing more than beliefs. The legend imputed to Satuk Buğra Han, the new and the old beliefs in religion and the triumph of the rabbit seems to be the first collision. Throughout history, rabbit motif has been seen in the scepters of Sultans and the decorations of some mosques of the first period of Turkish architecture. Today, the place of rabbit in Turkish mythological thought is about to be forgotten.

The mythological aspects of rabbit in Turkish mythology have seen in many examples. For instance Twelve-Animal Turkish Calendar includes rabbit, some Turkish clan thought gives sacred meaning to rabbits as a keeper of the family. Rabbit has also important place while stopping the war in Scythians, struggling the bad evils, going hunting, and giving birth to the child. Rabbit has seen also in Er Sogotoh epic which is about the first human being that God created and the other mythological epics. Moreover, it is also believed that rabbit protect children and woman from bad things with Umay and Ayısıt. The transformation motif related to rabbit is also very widespread in Turkish World. This shows that Alevi Bektashi tradition has more close relations with Turkish World. Sometimes this proximity transforms contrasts. Tail, head, feet, claws, fur, ears, chest bone and nose of rabbit has some special roles in rituals. Possessors who are responsible for child, fertility, rain, fire (Umay, Yajıl-Kan, Bulut-Kan, Dyaik/Cayık, Ot/Ateş Ene, Ayısıt, Ermen-Kan) and the first ancestor Hozan/Kozan/ are symbolized with rabbit. So in the old rituals which performed by the cams and the hunters that combat disease and evil spirits, the women who cook their meals, and midwives, the traces of old beliefs are chosen more clearly. In this kind of rituals, rabbit takes place both as an object (tambourines, mallets, fans, jewelry, plume, etc.) and also as holy words. Rabbit as a symbol of holy souls ızıh / sacrifice is offered. Rabbit symbolize the place of God with its white color and also is very suitable world-water symbol because it lives in underground and surface.

Keywords: Alevi-Bektashi, Turkish mythology, rabbits substance, Umay, Ayısıt, kam.

Giriş

Türk kültür hayatının sembolü hâline gelen hayvanlardan biri tavşandır. Çoğu mitolojik süjede olduğu gibi tavşan, bugün Türk düşüncesinden silinmeye yüz tutmuştur. Belli belirsiz bir hâle gelen, Alevi-Bektaşî geleneğine indirgendiği için suçlama vesilesi olan tavşan ile ilgili mitolojik anlamlandırma ve çözümlemenin gerekliliği ortadadır.

Tavşan, keklikte olduğu gibi küçük çocuklar veya kadınlardan söz edilirken sevgi ifadesi olarak kullanılmaktadır: “Tavşanım, kekliğim” gibi. “Sevimli, hoş, sevecenlik” duyguları yüklü bu anlamlandırmaların altında mitolojik kökler yatmaktadır. Cevabı tavşan olan “Çalı dibinde mum yanar.” bilmecesindeki gibi ışıkla sembolize edilmesi bu köklere delil oluşturmaktadır.

Tavşan, eski Türk yazıtlarında ve Irk Bitig’de tabışgan; Kaşgarlı, Ebu’l Gazi’de tawışgan şeklindedir. Bugünkü Türkçedeki tavşan sözcüğünün bu kökten geldiği açıktır. Türk dilinde tavşan karşılığında kullanılan bir başka sözcük daha vardır: kozan. Çağatay Türkçesinde goyan, Altay ve Teleütlerde govon (Roux, 1997: 69-70) olarak kullanılan kelime, anlamını yitirmekle birlikte Anadolu Türklüğünde de yaşamaktadır.

Bugünkü toplumumuzun büyük bölümü tavşanı av hayvanı olarak görmekle birlikte bir kısmı, özellikle Alevi-Bektaşiler tabu olarak kabul etmektedirler. Alevi-Bektaşi denilince ilk çağrışım yapan özellik “tavşan yemez” olduklarıdır. Toroslarda yaşayan tahtacıların tavşandan korunmak için tazi besledikleri, tavşan saklandığı için ürünü yakıp harman yerini terk ettikleri gibi anlatılar (Roux, 1997: 66) biraz abartı gibi görünse de gerçeklik payı var gibi durmaktadır. Türkiye’de avcı derneklerinin flamaları genellikle kırmızı bez üzerine çapraz tüfek, keklik ve tavşan (veya ördek) figürlerinden oluştuğu, avcılarının önemli bir bölümünün tavşan avladığı (Şafak, 2009: 338) düşünülürse aradaki sorun daha net görülecektir.

Başka Toplumlarda Tavşan

Bu bölümde verilen örnekler, Türk kültürüyle yakın ilişkisi olan toplumlardan seçilmiştir. Gerekçe, asırlarca bir arada yaşamış topluluklar arasındaki etkileşimlerin tespiti için.

12 hayvanlı takvimi kullanan Hitay Devletinde imparatorun doğuşu ile ilgili efsanede kara tavşan önemli bir rol oynamaktadır. İmparatoriçe Ying-t’ien, rüyasında gördüğü altın bir taç taşıyan düz ve süssüz elbise giymiş elinde silah tutan Tanrı’nın arkasından gelen kara bir tavşanın atlaması ile hamile kalır. Hitay inancına göre bu tavşan Tanrı’yı sembolize etmekte; Tanrı’nın elçisi olarak görülmektedir. Bu nedenle de Hitay devlet merasimleri içinde en önemli yer, kara tavşana verilmektedir (Wittfogel, 1949’dan Ögel I, 1989: 554, 558-559).

Riasanovsky, Moğollarda tavşan ve ayıya tapıldığından söz eder (Riasanovsky, 1938: 52’den Roux, 2005: 89). Bu tapınmayı Tanrı olarak değil de ata tapınımı olarak değerlendirmek gerekir. Roux, Ricold de Monte Croce’tan Moğolların ortaya

çıkışıyla ilgili olarak şöyle bir efsane nakleder: “Tatarlar ulaşılmaz çok yüksek bir dağın ardında yaşıyorlardı. Bir gün bir tavşanın peşinden koşarken, tavşan bunları büyük bir şatoya götürdü. Kapının üzerinde alaca baykuş ötüyordu. Şatoda kimsenin olmadığını düşündüler. İçeri girdiler ve şato bir ovaya açıldığı için geçidi buldular. Bu tarihten sonra tavşanlara ve alaca baykuşlara büyük bir saygı göstermeye başlamışlardır (Roux, 2005: 140). Roux’un Riasanovsky’den naklettiği bu efsane Ergenekon efsanesinin Moğollaşmış şeklidir. Ergenekon efsanesindeki bozkurdun yerini tavşan, eritilen demir dağların yerini yeni mekân sembolü şato almıştır.

Agin Buryatlarında şandagato ongonu “tavşan kürkü olan” anlamına gelmekte ve üzerinde kadın resmi bulunan tavşan kürkünden oluşmaktadır (Zelenin, 1936: 10). Moğollar tavşanın dışkısı, yüreği ve ciğerlerinin şifalı olduğuna inanmaktadırlar; tavşan yüreğini kalp hastalıkları için ilaç saymaktadırlar. Oyrotlar yaralara tavşan derisi koymaktadırlar. Surgut bölgesi Rusları çıbanın üzerine taze tavşan eti koyarlar. Ruslar hastalıklı evcil hayvanların tedavisinde tavşan da kullanmaktadırlar: Köpek veya kedi, ender olarak tavşanın canlı olarak kapının önüne gömülmesi ve parazitli hayvanların onun üzerinden geçmesiyle enfeksiyonun gömülmüş hayvana aktarılacağına inanmaktadırlar. Ayaklarının arkaya bükülmesi şeklinde kuzularda görülen hastalığı “tavşan kralının” kötülüğü ile ilişkilendirmektedirler (Zelenin, 1936: 103-104).

Buryatların *Ham-hamakşa-utodoy* adlı Moğol kadın şamanın ongonuna “*Bulgata-ongon*”, yani samurlu ongon adı verilmektedir. Önceleri bu ongon gerçekten de samur derisinden yapılmış, ancak daha sonraları samuru tavşanla değiştirmişler, ancak yine de samur burnu eklemeye devam etmişlerdir (Zelenin, 1936: 280).

Buryat şaman kıyafetinde çeşitli hayvan ve kuş tasvirleri bulunmaktadır. Bu kıyafetlerdeki tasvirler kartal, ayı, balina, aygır, tavşanı binek hayvanı olarak kullanan veya kendileri özellikle kuzgun, kurt, kazlara dönüşerek dolaşan ölen şaman ataları olarak görülmektedir (Zelenin, 1936: 392-393). Ostyaklarda tavşana ızıh olarak adanan geyiğin “boyun altı beyaz tüyü” düğümlenmektedir. “Kabul et, *Teleg-tegor-lung* (kış tavşanı iye) ve koru!” sözleri ile ızıh olarak seçilen geyiğin “boyun altı tüyleri demet haline getirilir ve düğümlenir”. Geyik adama töreninin temeli de bundan oluşmaktadır. Sadece belli sayıda geyikte görülen boyun altı tüy, Tunguzlarda kadın aşk tılsımı sayılmaktadır. İnanışa göre onun kötü insanlar tarafından gizlice kesilmesi geyiklerin ölümlerine yol açmaktadır. Iızlı seçiminde hayvanın olağanüstü bir özelliği ile karşılaşılmaktadır. Tunguz ve Negidallerde geyiğin boyun altı tüyü her zaman beyaz olur ve bu ongon olarak sayılmaktadır: Geyiğin ruhu orada yaşar ve söz konusu boyun altı tüyü “tanrıya göstermek için” ağaca asılır, aksi takdirde geyiklerin yakalanamayacağına inanılmaktadır (Zelenin, 1936: 311).

XIII. yüzyılda Plano Karpini Moğolların insan görünümlü ongonlarını şöyle anlatmaktadır: “Onlarda keçeden yapılmış insana benzeyen çeşitli idoller vardır ve onlar çadırın kapısının her iki tarafına yerleştirilir ve onlara keçeden yapılmış memeye benzer bir şeyler takılır, onların sürünün koruyucuları olduklarına, sütün bereketli olması ve hayvanların üremesini arttırdığına inanılır. Diğer idoller ise ipek kumaştan yapılır ve onlar çok sayıdadır. Bu idollerden biri çandagatu/“beyaz tavşanı olan”dır. “Sanırım bu avcılığın koruyucusu veya savaş iyisi idi” (Zelenin, 1936: 322).

Baykal gölünün batısındaki Buryat şamanlarının şu duasında kurt, kuğu, kartal ve tavşan, Türk mitolojik düşüncesi ile örtüşmektedir: “Tavşan, bizim koşucumuz, Kurt, bizim haber getiricimiz, Kuğu, şekline girdiğimiz, Kartal, elçimiz olan hayvandır.” (Holmberg, 1923’ten Ögel, 1989 I: 47). Buryat Şamanlarının elçileri olarak hizmet veren hayvan ve kuşlar vardır. Yeni başlayan Buryat şamanının yardımcı iyeleri tavşan ve sincaptır (Zelenin, 1936: 389-390). Gilyak şamanına kurt, denizayısı, baykuş, rengeyiğinin yanında tavşan da yardım eder (Zelenin, 1936: 389; Zelenin, 1952:258-259’dan Roux, 2005:239).

Ermenilerde ve Süryanilerde tavşan eti yenmez. Yahudi inancında da yasaklanmıştır. Tevrat’ta tavşan mekruh sayılmıştır (Tesniye, 14: 3). Roux, Tevrat’taki bu inancın Şii geleneğinin ve Hititlerin de yer aldığı yerel kalıttan etkilenmiş olabileceğini belirtir (Roux, 1997: 68-69). Zira İran Şiiliğinde tavşan kirli kabul edilmektedir. Eti yenmez. Tavşan Hititlerde “tabu”dur, yasaktır (<http://www.nusaybin.biz> Erişim tarihi: 13.09.2011).

İran’ın eski inancı Zerdüşt dini metinlerinde ise tavşan “suyun bulunduğu yeri bildiği ve koşarak diğer hayvanlara bildirdiği için” kutsal kabul edilmiştir (Naskali, 2008: XIV).

Bugün Türk kültüründe yaygın olarak bilinen Hz. Ali ve Alevilik ile ilişkilendirilen tavşan inancı ile ilgili olarak Arapların tutumu ise oldukça farklıdır. Arap bedevilerinin tavşanı her zaman büyük bir zevkle yediklerine Roux tarafından şahit olunmuştur. Al-Şafii ve Ebu Hanefi yenmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir (Roux 1997: 68).

Komşuluk yaptığımız ve zaman zaman da iç içe yaşadığımız bu toplumlarda yüzeysel bakıldığında tavşan ile ilgili benzer uygulamalardan söz etmek mümkündür. Meselenin özüne inildiğinde ise Türk tavşan kültürünün temelini özgün olduğu sonucu çıkarılabilmektedir.

Alevi-Bektaşî Türkler Niçin Tavşan Eti Yemezler?

Alevi-Bektaşîlerle ilgili merak edilen konulardan biri tavşan ile ilgili algılarıdır. Alevi-Bektaşî kocalarından sıkça duymaya alışık olduğumuz “Tavşan eti

yemeyik; Omar, Osman goymayık” sözü mezhep kavgalarının özünün ifadesidir. Bu husus, Alevi internet sitelerinde, Alevi-Bektaşilikle ilgili kaynaklarda sık sık dile getirilmiştir. Zaman zaman konu ile ilgili sorular sıkıntı verecek boyuta gelmiş; soran ve sorulan taraf hakkında “art niyetli” olduğuna dair algılamalar yaşanmıştır¹. Ermenilerde, Süryanilerde ve Yahudilerde (Naskali 2008: XIV) tavşana mesafeli yaklaşmış olması, Şiiilikte benzer algıların varlığı, meselenin kökeni konusunda içinden çıkılmaz tereddütlere, şüphelere ve suçlamalara sebep olmuştur.

Alevilik-Bektaşilik’te tavşan meselesini alevlendiren en önemli etken Sünni Türkler ile Alevi-Bektaşî Türkler arasındaki tavşan ile ilgili algı farklılıklarıdır. Sahih olmayan kaynaklarda Hz. Muhammed’e isnat edilen hadisler de bu konuda karşılıklı delil olarak sunulmuştur. Fakat asıl sebep İran’da kurulan Şii Türk Devleti ile Anadolu’da kurulan Sünni Türk devletinin asırlar süren iktidar ve mezhep mücadelelerine sudan sebep oluşturmasıdır.

Alevi- Bektaşî toplumunda tavşan algısı şöyle genelleştirilebilir:

1. “İslam’da geviş getirmeyen ve çift tırnaklı olmayan bütün hayvanlar murdar sayılır. Tavşan geviş getirmeyip, çok tırnaklı olduğu gibi insan gibi hayız görme özelliğine sahiptir. Bu nedenle Aleviler tavşan eti yemezler” (Aslanoğlu 1999a: 115-138; Roux 1997: 67).

2. “Tavşanın başı kediye, kulakları eşeğe, burnu fareye ve ayakları köpeğe benzemekte olduğundan genellikle toplumumuzca bu hayvanın eti yenilmez. (Noyan, 1972; Zelyut, 2002; Aslanoğlu 1999b). Kur’an’da haram olarak bildirilen hayvanlar hariç isteyen ve midesi alanlar her istediği hayvanın etini yiyebilirler. Sünniler boğazında bir demir parçası bulunan tazının boğarak öldürdüğü tavşanı yerler ve buna helal derler”(Aslanoğlu 1999b: 93-108).

3. “Tavşan hayız getirmesi nedeniyle kadına benzer. Ayrıca köpek, kedi gibi murdar hayvanlarda olduğu gibi üst dişleri vardır. Oysa eti yenebilen hayvanların üst dişi yoktur, bu nedenle geviş getirirler. Gerek hayız getirmesi ve gerekse geviş getirmemesi nedenleriyle tavşan eti yenmez” (Aslanoğlu 2000: 69-90).

4. Tavşan, Hz. Ali’nin kedisine benzediği için yenmez(Çubukçu, 1978; Yörükân 1998; Roux 1997: 67).

5. Hazreti Hüseyin’i şehit eden Yezid’in sorgu gününde tekrar dirildiğinde tavşan suretine bürüneceği(Kotle 2000: 24-27) ve Yezid’in ruhunun tavşanın vücuduna girmiş olduğu(Roux: 1997: 67) inancından dolayı tavşan yenmez.

6. Bazı kaynaklarda Hz Peygamber’in, hayız gördüğü için tavşan eti yemediği

rivayet edilir. Bazılarında kendisine hediye edilen tavşan etini kabul ettiği fakat yerken görülmediği anlatılır.² Bu şaibeli durum, hem Alevi-Bektaşiler hem de Sünniler tarafından delil olarak kullanılmaktadır.

7.Şiilerin ve Alevilerin velayetine inandığı ve bu yüzden kendilerine itaat ettiği imamların sekizincisi olan İmam Rıza'nın tavşanın haram olduğunu söylemiştir. "Kediye benzeyen pençesinin olması; eşeğe benzeyen kulaklarının olması vücudunda olan necasette diğer vahşi hayvanlar hükmünde olduğundan dolayıdır" (<http://www.karsehlibeyt.org>; <http://www.aleviform.com> Erişim tarihi: 12.09.2011).

8.Alevilerin tavşan eti yememesi ile ilgili olarak öne sürülen bir diğer gerekçe Hızır inancından kaynaklanmaktadır. Hızır dara düşen, medet dileyen kişilere farklı şekillerde yaklaşır. Tavşan da bu iletişim için kullanılan bedenlerden biri olduğu için tavşanı öldürmek ve etini yemek doğru kabul edilmez (<http://www.itusozluk.com> Erişim tarihi: 12.09.2011).

9.Nevşehir yöresi Bektaşilerinden derlendiğine göre "kadın kılığına girmiş olan Halife Ömer'in yeniden erkek donuna girdiği zaman, tavşanlardan olan iki çocuğu dünyaya getirdiği" (Roux 1997: 67) ileri sürülmektedir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bazı Alevi-Bektaşî topluluklarında tavşan inancı ile ilgili olarak Sünnilerde olduğu gibi uygulamalara da rastlanmaktadır.

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Alevi-Bektaşiler arasında tavşan ile ilgili kötü bir imaj vardır. En yaygın görülen "tavşanın hayız getirmesi" inancının bilimsel bir temeli yoktur.³ Tavşanın dişiliğinin vurgulandığı bu inanç, mitolojik köklerle sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermektedir. Hz. Ali'nin kedisine benzemesi ve Hızır'ın tavşan donunda görünmesi de mitolojik köklerdeki kutlu iyelerin tavşan kılığına girmeleri ile ilgilidir ve aşağıda bu konu ile ilgili örnekler verilecektir.

Gerek Alevi-Sünni gerekse mitolojik geçmişle bugün arasında birbirinin tamamen zıddı gibi görünen bu algı farklılığının sebebi şöyle açıklanabilir: Bir inanç yeni bir inançla karşılaştığında değerler arasında çatışma yaşanır. Asırlar süren bu çatışma sırasında bazı değer yargıları dönüşerek tanınmaz hale gelebilir, bazıları da zıt anlam kazanarak yaşamaya devam edebilir. Zamansal ve mekânsal genişliğe sahip Türk boylarının inanç katmanları arasında farklı algılar geliştirilmiş olması doğaldır. Mircea Eliade bu durumu "kutsalın çelişkiliği" olarak tanımlamış ve kutsalın/tabunun hem "kutsal" hem de "kirli" ya da "lanetli" anlamlar taşıdığına vurgu yapmıştır. Eliade'ya göre tabu olan nesnelere morfolojik bakımdan zengindir. Bu morfolojik zenginlik tavşanda da mevcuttur (Eliade, 2003; Karadağ 2005). Tavşanın kafası kediye, kulağı eşeğe, ayakları köpeğe, burnu fareye, kuyruğu domuz kuyruğuna

benzetilmiştir (Noyan, 1972; Zelyut, 2002; Aslanoğlu 1999b). Kutsalın çelişkiliğine Eröz de dikkat çekmiş, tavşanın eski bir Türk tözü olduğundan bahisle, totemde sevilen ve saygı duyulan yönleri karşılık, nefret edilen taraflarının da bulunduğunu belirtmiş ve zamanla kötü tarafının ağır bastığını ifade etmiştir (Eröz, 1977). Eröz'e göre, Kızılbaş Türkmen aşiretlerinin tavşan eti yememeleri ve avlamamaları, tavşanın bir totem (ongun-töz) olmasından ötürüdür (Eröz 1973; 1992; Karadağ 2005).

12 Hayvanlı Türk Takviminde Tavşan Yılı

Hilmi Ziya Ülken'e göre, tavşan, Türkmenlerde on iki hayvanlı takvime ve Oğuz'un altı tasnifine izok (anduk) olarak dâhil olmaktadır. Bu yüzden Bozokların merkezi totemiydi. Tabu olduğundan dolayı Kızılbaşlar tavşan eti yemezler(Ülken 2002).

M.Ö. 220-M.S. 216 yıllarında hüküm süren Asya Hunları döneminde bilinmekte olan 12 hayvanlı Türk takviminde yer alan hayvanlar, sıçan, sığır, pars, tavşan, balık, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, köpek ve domuzdur. Türk düşünce sisteminde belli bir sebebe bağlı olarak oluşturulan bu sıralama, Türk kültür çevresindeki halkları da etkilemiştir. Dördüncü yılın simgesi olarak tavşanın seçilmesinin de sebepleri vardır: Divanü Lûgat-it Türk'teki efsaneye göre, yıllarla ilgili olarak çıkan bazı karışıklıkları önlemek isteyen eski bir Türk hakanı yılları tanzim etmeye karar verir. Göğün 12 burcunu esas alarak her yıla bir ad konulmasını ister. Hakanın sözünün kurultayda beğenilmesi üzerine süre avına çıkar. Hakan, hayvanların İlisu'ya sürülmesini ve sıkıştırılmasını emreder. Av bu şekilde devam eder. Bu sırada bazı hayvanlar suya atlayarak karşı sahile çıkmaya çalışırlar. Karşıya çıkış sırasına göre ilk 12 hayvanı birer yıla ad olarak verirler. Tavşan dördüncü sırada çıktığı için dördüncü yıla ad olur(DLT, 1939: 346-347; Çay 1999: 57).

Asırlar boyu yapılan takip sonucu tavşan yılı ile ilgili şöyle bir algı oluşmuştur: Tavşan yılı içerisinde bolluk ve refahın çok, yöneticiler ve insanların adaletli, doğan çocukların iyi vasıflı olacağına inanılmaktadır (Çoruhlu, 1999:182-184). Tatar Türklerinin inancına göre de bu yılın çocukları ailelerine düşkün olurlar. Ancak tavşan yılında kıtlık olur. Bu yıl âlimlerin ölüm yılıdır (<http://www.yasarkalafat.com>). Erişim tarihi: 11.09.2011). Uzak-Doğu düşüncesinde doğurgan, yaş, soğuk ve ayı anımsatan dişi bir hayvan imgesine sahip tavşan, Yakutlarda kuraklığın habercisi olarak algılanmaktadır(Roux 1997: 70).

12 hayvanlı Türk takviminde de yer alan tavşan, iktidarı simgeleyen asarlarda da kullanılmıştır. Özgür Kasım Aydemir'in "Hatai'nin Şiirlerinden Hareketle İktidar Çözümlemesi" makalesinde tavşan ayağı figürünün bu amaçla kullanıldığı tespit edilmiştir Aydemir, 2007).

Türk Müslümanlığının ilk dönem bazı cami süslemelerinde tavşan motifine yer verilmiştir. Eski din ile yeni din arasındaki mücadeledenin devam ettiğinin göstergesi olan bu motiflere Niğde Sungurbey Camii'nin doğu ve kuzey taç kapılarında ve Erzurum Emir Saltuk Kümbetindeki niş alınlıklarındaki güneş kursu içerisinde rastlanmaktadır (Çelik, 2008: 1-16).

Tarihî Kaynaklarda Tavşan

Roux'nun Groot(1921: 3)'dan aktardığına göre Çin kaynaklı ilk metinler Hiong-noular tarafından çokça avlandığını göstermektedir(Roux 1997:71).

Baldick, Herodot'tan İskitler ve tavşanla ilgili şu bilgiyi aktarır: "İskitlerin M.Ö. 515-510 yılları arasında İran İmparatoru Darius'la karşılaştıklarını ve savaşın eli kulağındaiken iki ordu arasından bir tavşanın koşmaya başladığını ve bütün İskitlerin tavşanı kovaladığını söyler. İç Avrasya göçebeleri için tavşanın büyük dini önemi vardır, tıpkı insanlara ruhsal bir rehberlik rolünü üstlendiği Doğu Türkistan'da görüldüğü gibi." (2011: 33).

Karadağ'ın Kırzioğlu'dan naklettiğine göre Grigoryanlık'taki tavşan inancının kökeni Türk töresine dayanmaktadır: "*Saka Türklerinin Horasan kolundan gelen Arşak beyi Anak'ın oğlu henüz bebek iken sütanesi tarafından Ağrı Dağı civarından 252 yılında o günlerde Roma toprağı olan Kayseri'ye götürülerek Hıristiyan terbiyesiyle bir aziz olarak yetiştirilir ve Grigor adı verilir. Aziz Grigor'un kurduğu mezhep Grigoryanlık mezhebidir. Bu mezhebin ana unsurlarını Türk töresi belirlemiştir. Bu özellikleriyle de Grigoryanlık diğer Hıristiyan mezheplerine benzemez. Domuz etinin haramlığı, tavşanın uğursuz sayılması ve etinin yasak edilmesi gibi adetler bu mezhebin esaslarındandır*"(Karadağ 2005).

Tonyukuk Abidesi(güney cephe 8. satır)'nde "Keyik yeyü, tabışgan yeyü olurur ertimiz" (Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturur idik) denmektedir (Orkun 1987: 102). Roux'a göre bu söz "büyük mutluluğu çağırmaq için yazılmıştır ve beklenen şeyin tersine, tavşanın av sembolü olarak alındığını açıkça göstermektedir (Roux 1997: 71).

Kuzey batı Çin'de yaşayan Uygurlar tarafından IX ya da X. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen Irk Bitig'te birbirleriyle dövüşen hayvanlarla ilgili kehanetlerde bulunulurken tavşandan da bahsedilmektedir. Buna göre "göklerden aşağı inen şahin" bir tavşan kapmayı düşünürken pençeleri avını iskladığında bu kötü veya çok kötü bir fal sayılmıştır (Irk Bitig, 44; Baldick, 2011: 62).

Budizm’de de tavşana kut izafe edilmektedir. Budist Uygur sanatları içinde tavşan tasvirlerine rastlanmaktadır (Çoruhlu, 1999:256). Budist hikâyelerinde fedakârlık simgesi olarak görülen tavşan, Göktürk devresinde ve İslamiyet sonrası Türklerde bolluk, iyi şans ve kurnazlık simgesi olarak görülmüştür (Çoruhlu, 1999:182-184).

1487-1524 yıllarında yaşamış ve İran’da hüküm sürmüş Türk hükümdarı Şah İsmail’in tavşan ile ilgili düşünceleri, Hataî mahlasıyla yazdığı şiirlerine yansımıştır:

“Şah Hataî’m Hakk’a eyle niyâzı
Temenna edelim sürelim yüzü
Kardaşlar duadan unutmam bizi
Horasan pîrleri tavşan yemedi” (Karadağ 2005).

Bugünkü Kırgızistan’da bulunan Özön’de, 1600’lerde yazıldığı tahmin edilen bir eserde Satuk Buğra Han’ın 951 yılında insana dönüşen bir tavşan tarafından İslam’a döndürüldüğü rivayet edilmektedir. Baldick’in değerlendirmesine göre burada İç Avrasya dininin baskın özelliği görülmektedir: “İnsanın rehberi olarak hayvan ve ayrıca Türklerin tavşanlara zaten gösterdikleri saygı (sonradan dehşete dönüşmüştür). Rehber olarak tavşan motifine ortaçağ’da da rastlanır ve Herodot’ta da izleri bulunur.” (Baldick, 2011: 80).

Buğra Han’ın İslam’ı kabul efsanesini Grenard’dan alıntılaman Roux daha detaylı bilgi vermektedir: “*Buğra Han pek çok mucize sonucunda (deprem, çok sayıda su kaynağının fışkırması, bahçelerin ve çayırların çiçek açması) doğmuştur. İslam dinine geçeceğini önceden bilen kâhinler, onu öldürmek ister. Annesi onu kurtarır. On iki yaşına geldiğinde kırk arkadaşı ile ava gider. (Burada ergenliğin keşfi söz konusudur.) Bir tavşanı kovalarken kaybolur (Rehber hayvan teması). Tavşan yaşlı bir adama dönüşür ve ona İslam dinine geçmesini önerir. O sıralarda Kaşgar prensi Harun Buğra Han’dır (Bu bizde açık bir kuşku uyandırıyor, çünkü Harun Müslüman adıdır.). Bu han, annesiyle beş yıl önce evlenen amcasıdır ve Satuk Buğra’yı atalarının dinine dönmeye zorlar. Amcası aniden bir mucize sonucu ölür (toprak yutar) ve Satuk, han olur. Doksan altı yaşına kadar hükümdarlık yapar. Dört oğlu ve dört kızı olur. Müslüman adı taşıyan bu dört çocuk hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Kızların ikincisi Ala Nur (Kırmızı Işık) adını taşır ve ağzına bir ışık damlası akıtan melek Cebrail onu ziyaret eder. Dokuz ay sonra bir erkek çocuk doğurur. Danışılan “bilgeler ve âlimler” bu çocuğun Ali’nin oğlu olduğunu söylerler ve çocuğa Seyid Ali Arslan Han adını verirler (Roux, 2005: 333-334). Başka bir efsanede bu doğum farklı bir biçimde anlatılır: “Ala Nur bir gün gözlerini kendisine dikmiş bir arslanla karşılaşır. Arslanın bakışlarından korkar ve bayılır. Bundan kısa bir zaman sonra bir çocuk doğurur. Çocuk yedi yaşına geldiğinde Ala Nur, Tuk Buğra Han*

ile evlenir ve bu kocasından Muhammed Arslan, Yusuf Arslan ve Kızıl Arslan adında üç erkek çocuğu olur” (Roux, 2005: 334).

Roux bu efsanelerin Hz. Ali bağlantısını şöyle yorumlamaktadır: “Şii olduklarını düşündüğümüz bu insanların Ali adını anmaları, Ali’nin günlük yaşamda “Allah’ın Aslanı” olarak adlandırılmasından kaynaklanmaktadır.” (Roux, 2005: 334). Alevi toplumu tarafından anlatılan bu efsanede konumuz açısından dikkati çeken nokta, ilk Müslüman Türk devlet başkanı olarak bilinen Satuk Buğra Han’ın Müslüman olması için ihtiyar bir adam kılığına dönüşerek rehber olan tavşandır. Eski inançla ilgili olarak tavşan örneğinden hareket edilirse adının geldiği kültürün aksine Kaşgar prensi Harun Buğra Han ile Satuk Buğra Han arasında bir tezat görülmektedir.

Ünlü gezgin İbni Batuta, 13. yüzyılda Hacı Bektaşî Veli’nin ilk müritleri olarak bilinen Çepni Türklerinin tavşan eti yemediğini kaydetmektedir (Karadağ 2005).

14. yy’da yazılan Muntahab-ı Şifa adlı tıp kitabında şifa veren av hayvanları arasında tavşan da sayılmaktadır (Işın, 2009: 338).

MİTOLOJİK KÖKLER

Umay, Yajıl-Kan, Bulut-Kan, Dyaik/Cayık, Ot/Ateş Ene, Ayısıt, Ermen-Kan, Kozan

Eski Türk inancına göre göğün dokuzuncu katına yerleştirilen ve kâinatı oradan idare ettiğine inanılan Tanrı Ülgen, çeşitli ruhları çeşitli vazifelerle görevlendirmiştir. Bunlardan Umay, Yajıl-Kan, Bulut-Kan, Dyaik, Ayısıt, Ot Ene ve Ermen Kan Türk coğrafyasının genişliği ve Türk zamanının derinliği içinde kaynaşan ve zaman zaman görev ve rolleri çakışan kutlu ruhlar olmuşlardır. Bu ruhların konumuz açısından en önemli ortak noktaları, zaman zaman tavşan kılığına girmeleri; tavşanın kendisi, burnu, pençesi, postu, kulağı, göğüs kafesi kemiği, kuyruğu ile temsil edilmeleridir. İkinci önemli ortak noktaları ise kadın, doğurganlık, bereket ve aile fetişi olarak algılanmalarıdır. Beltir kamlarının dini törenlerin ayrılmaz bir parçası olarak kullandıkları teflerinin üst kısmında “Ülgen’in yedi ak tavşanı”nın resmi çizilmiştir; onlardan birisi de muhtemelen bu kimliklerden biri olarak yeryüzünde vazifeli olmalıdır. Bu ruhların özellikleri ve tavşan ile ilgili bağları şöyledir:

Sagalayev’in kaydettiğine göre Altay mitolojisinde Dyayık halkın koruyucusu, her şeyin iyi olacağını garantörü olarak kabul edilmektedir. Tufan anlamı da olan, hayatta ise kutsal dağlar olarak adlandırılan Dyayık/Yayık, Altay

Türk mitolojik düşüncesine göre tabiatın yenilenmesinde, hasatta ve doğumda etkilidir. Gök katlarının üçüncüsünde yaşadığına inanılan Yayık, Ülgen ailesi içerisine dâhil edilmiştir. Bazı kaynaklara göre o, Ülgen'in oğlu, bazılarına göre ise May-ene adlı kızıdır (yani Umay'dır). Bazen Dyayık, Ülgen ile birlikte gök katlarının dokuzuncusuna yerleştirilmektedir. Ona yöneltilen alkışlarda şöyle denilmektedir:

“İyi ailelerin koruyucusu, Dört saç örgülü Dayık ana! İpek ip dönmektedir. Bizim embriyoların göbek bağlarının koruyucusu, Ağaç kabuğundan beşiği sallayarak, Çocukların embriyolarını (ruhlarını) koruyor!” (Sagalayev, 1991: 70).

Dyayık özellikle Altaylılar tarafından doğrudan insanları koruyan varlık olarak önemsenmektedir. Onun varlığı her çadırda tavşan derisi ile temsil edilmektedir. Ülgen tarafından yeryüzüne gönderilen “Dyayık-tavşan, dişi olarak algılanmakta ve aile fetişi” kabul edilmektedir. Alekseyev'in derlemelerinde o, Cayık şeklinde adlandırılmaktadır. Altay mitlerinde geçen Ülgen'in dokuz kızından biri olduğundan söz edilir. Cayık Ülgen'in kızlarından ve orta dünya/gökyüzü varlıklarından biri olmakla birlikte Altaylılar, onun obada yaşadığına inanırlar. Onun Ülgen tarafından “insanı bütün kötülüklerden korumak ve her şeye can vermek” için yere indirildiğine inanmaktadırlar. Kam ile Ülgen arasında aracı olan Cayık'tır. Kamlar, Ülgen'e kurban götürmek amacıyla gökyüzüne çıkmak için bu tanrıçadan yardım istemektedirler. Cayık'ın tasviri her Altaylının evinde bulunmaktadır. Altaylılar onun tasvirini beyaz tavşan derisinden; gözlerini ise mavi düğmeden ya da boncuktan yapmaktadırlar. Bu tasvirin ayaklarına bazen de beyaz kurdeleler bağlanmaktadır (Alekseyev, 1984: 68-72, 171).⁴

Altaylılar tarafından tavşanla sembolize edilen bir diğer iye Ot Ene (Ateş Ana)'dır. Göğün dokuzuncu katında korkunç tanrı Calkın Eezi (Ateş iyisi) yaşar. O, Kögö Mönkö gibi insan ve ruhları yıldırımlarla çarpma gücüne sahiptir (Karunovskaya, 1935: 175). Kendisi gibi göğün dokuzuncu katında yaşayan ruhlarla beraber aile, çocuk ve ev hayvanlarının koruyucusu olan iyi tanrıça Ot Ene yaşar. Altay inançlarına göre onun ruhu “tavşan postuna bürünmüş bir şekilde her obada yaşamaktadır” (Alekseyev, 1984: 31-34).

Tavşanla sembolize edilen bir diğer iye Yajil Kan (Yeşil İye)'dir. Kögö Mönkö'nün kızı olarak bilinen Yajil Kan göğün ikinci katında yaşar. O, İrkit, Kobol, Soyon ve Merkit boylarının soy tanrısıdır. Yajil Kan aynı zamanda Komdoşların da soy tanrısıdır (Tokarev, 1947: 148; Alekseyev, 1984: 31-34). Kam Merrey'in sözüyle, “Yajil Kan'ın sağında Kögö Mönkö'nün ikinci oğlu “uzak bir bölgede yaşayan halkın ruhunun yaratana” *Bulut Töözi Bura Kan* yaşar.” Bazı kaynaklarda o, Gök Tanrı'nın kızıdır. İnanışa göre o, kadın ruhlarının ve dişi hayvanların ruhlarının yaratıcısıdır. Yajil-kan'ın görünümü de beyaz tavşan şeklindedir (Sagalayev, 1991: 70).

Yajil Kan'la birlikte gökte Bulut-Kan/Bulut-Han yaşamaktadır; o da süt ve tavşan ile ilişkilendirilmektedir. Kaçların Bulut-Kan'ı temsil eden tözleri vardır. Bu bir tavşanın göğüs kemiğidir. Göğüs kemiği dayanak-kök-soy sembolü olarak kullanılmaktadır. Dikkat çeken başka bir nokta; baharın ilk fırtınasında Bulut-Kan'ın bir kutuya saklanıp korunmasıdır. Gökten inmiş bir karakterin yıldırım atan Tanrı'dan saklanması ilginç bir ayrıntıdır. Altay Telengitlerinin görüşlerine göre de gökten inmiş tavşan, Bulut-Han'ın ta kendisidir. Yayık'a olan hitapta şöyle denilmektedir: “Üç kısımlı ak Yayık, Altın kenarlı ak Yayık” (Sagalayev, 1991: 70). S. V. İvanov, bu yakınlaşma ile ilgili olarak şöyle bir sonuca varmaktadır: “Böylece, yayık-tavşan-bulut-beyaz kavramlarının birbiriyle bağlantılı olduğu görülür” (Sagalayev, 1991: 70-71).

Yakutlarda göz yerine boncuklar takılmış şeklindeki tavşan postu tasviri ile sembolize edilen Ayısıt⁵ bilinir. O, doğum arifesinde kimseye görünmeden gelir ve doğuma yardım etmek için kadının başucuna iner; üç gün boyunca da orada kalır. Dişi tavşanın verimlilikle ilgili olduğu kuşkusuzdur. “Yedi gününü yitirdim, bıyığımı bitirdim”(k.k. Sinan İspanoğlu, Kadırlı 1991, üniversite öğrencisi, 20.09.2011) sözü ile de yavrularını doğaya çok çabuk bırakması ve verimliliği kastedilmektedir. Ayısıt'a şöyle seslenilmektedir:

“İşte her yerde tapılan, Hayat veren gök ana! Nyelegeldin İyehsit, Nyelben Ayısıt, Süt beyazı, Kısırak olup, Bulutlardan indi. İlk insanların köyüne çıkageldi... Ve birden güzel Hanım kadına dönüştü, Endamlı, zarif hatuna. Bütün ihtişamı ile eve girdi... Barış saçarak, İyilik yayararak, Genç kadının başucuna geldi. Hayır dua söyledi, Büyü yapmaya başladı. Ayı yardımını, Çağırıyordu o. Daha yüksek sesle söylüyordu, çağırıyordu... Hayır dualarıyla, Giysilerinin eteklerini açtı. Sabıya Baay Hotun'un kalçalarında Barış kokan Ayısıt, Çeviklikle çekip çıkardı. Vaşak postundan dizlikleri, Kadının dizlerini açtı. Bütün zarafetiyle, Kadının karnını okşadı... Ve başını sallayarak, İnsan diliyle, Uranhay ağzıyla, Dualar söyledi, Büyülü kelimeler etti.”(Lvova vd., 1988a:152-153).

Nurgun Bootur destanında kahramanın doğum anı anlatılırken katılımcılar tarafından epik olay tekrar edilmekte, onları da ruhen bahadır atalarına dönüştürmektedir. İnsanlığın ve mitolojik başlangıcın tek bir insanda birleşmesi, her zaman dünyevî gerçeği mutlak olana benzetme fırsatı vermektedir. Bu da, insanlar arasında başka dünya varlıklarının bulunmasını doğal hâle getirmektedir (Lvova vd., 1988a:153).

N. Gorohov tarafından derlenen Er-Sogotoh destanında hayat ağacının arkasında, kuzey tarafında, bir dağ yükselmektedir. Bu dağın zirvesinde şapka gibi

duran bir aklık vardır ve bu tepe ak tavşan derisine benzetilmektedir. Destandan anlaşıldığı üzere fonksiyonu rüzgârı durdurmak ve geriye koymamaktır (Gorohov, 1885'ten Ögel I, 1989: 102).

Yukarıda verilen bütün bu kavramlar diğer “analar”la olduğu gibi Umay ile de alakalıdır. Altay şamanı Umay'a hitap ederken şöyle demektedir: “*Elden ele ver, Kötü gözle baktırma, Kötü istekte bulunmaya imkân verme, İnce koynuna saklama, Dar eteklerle çevir, Tavşan sargılıyla sar!*” (Sagalayev, 1991: 71).

Tavşan sargılıyla sarma motifi günlük hayatın içindeki pek çok ritüelde vardır. Bu sayede canlılık, kut, sağlık bahşedilmektedir. Konuyla ilgili birkaç örnek şöyledir: Yakutlarda, ailede bebekler ölürse kurtulmaları için şeytandan kaçırma töreni yapılmaktadır. Bunun için çıplak bebek, tilki, tavşan veya kısrağın derisine sarılmakta ve kaçırana pencere veya daha çok köpeğin girdiği delikten (*hotona*) verilmektedir. Ayrıca su borusu veya nehir yakınlarında kaçırılmayı tercih etmektedirler. Nehir yakınında kaçırırken adam nehri geçerse izler tamamen kaybolacağı ve şeytan bulamayacağından bebeğin kesinlikle ölmeyeceğine inanılmaktadır. Bebek kaçırıldıktan sonra onu bakır kazana koyarlar ve tersten giderek ebeveynlerinin çadırı gözden kayboluncaya kadar götürürler. Bazen izlerin çaprazına uygun çadırın içine koyulur. Bebeğin yerine evde (uyuyan) köpek veya herhangi bir küçük hayvan, bazen kömür veya dal parçası koyulur. Şeytan geldiğinde bebeğin yerine konan nesneyi alır. Yalan olduğunu anlamaması için anne-baba bebeklerine kendi adıyla değil, mesela, keklik veya benzer adlarla çağırırlar (Lvova vd., 1988: 141-142).

Bir diğer örnek kısırlık tedavisi ile ilgilidir. Yakutlarda bebeğin gelecek hayatını ve ruhunu simgeleyen akağaçtan yapılmış küçük kuş tasviri tavşan derisine sarılır ve daha önceden yapılmış yuvaya saklanır. İnanışa göre tasvir, bebeğin sağlığının güvenilir göstergesi olmaktadır: “*Eğer bebek sağlıklı ise kuş yerinde huzur içindedir; kuş yerinde oynarsa bebek hasta demektir; bebek ölürse kuş da sırt üstü düşüp yatar*” (Lvova vd., 1988a: 155).

Bebek isteme amaçlı Ayısıt'a adanan kam ayininde de tavşan motifine rastlanmaktadır. Yakutlar bu ayın için özel olarak akağaçtan işlemeli bir kova hazırlamaktadırlar. Kovanın içine tilki, samur, vaşak veya tavşan derisinden hazırlanan kuş yuvası yerleştirmektedirler. Yuvanın içinde göğüsleri kömürle karartılmış iki çobanaldatan kuşunun tahta tasvirleri konulmaktadır. Ayısıt'la uzun pazarlıktan sonra kam ondan kuş yavrusu ruhunu almakta ve uzun yolculuktan gelmiş gibi çifte yaklaşmaktadır. Onlar kama kuşların tasvirini vermekte, kam da kuş tasvirlerine ruhu yerleştirip tekrar yuvaya bırakmaktadır. Böylece çobanaldatan kuşunun tavşan

derisiyle kaplı yuvası ailenin ve evlatlarının bereket garantisidir (Lvova vd., 1988a: 155-156).

Yakutlar doğum için hazırlanan yerin üzerine ya da doğum sırasında “ocak önündeki yatağın yakınına bir tavşan derisi/kürkü asmaktadırlar. Bu deri Ayuhıt’ın simgesi sayılmaktadır. Hatta bu tavşan derisine bazı yerlerde Ayuhıt denmektedir. Erkek doğarsa üzerine kartal tüylü ok asılmakta, kız doğarsa aynı yere bıçak, başka bir yere iki küpe koyulmaktadır. Saha’da başka bazı yerlerde ok, bıçak veya makas, ancak üçüncü gün asılmakta, ocağın ateşine yağ dökülmektedir. Sonra da masum bir çocuktan sobanın arkasında durup şöyle demesi istenmektedir: *‘Ayuhınnıt üçügedik d’allıktaa, ürüng surukkar suruy, bögö ongoruuma ongor, ketit saasta kulu. Üçügedik attan. Ayuhıt hatin!’* (Yaratıcımız! (yeni doğana) mutluluk ver, ak kitabına yaz, güçlü kader ver, geniş asır ver. İyi git, Yaratıcı Ana!) (Hudyakov, 2002: 185-186’dan Duranlı, 2007: 209).

XVIII. yüzyıl ortalarında Hakasya’ya göç eden ve Beltirlerle karışık olan Sagay birliğinde yaşayan Şorlar arasında da Umay ile ilgili inançlarda tavşana rastlanmaktadır. Şorlar da bebeklerin hayatlarının kendilerine bağlı olduğuna inanılan iki Umay (May) bilirler. İyi olanına May-içe, kötü ruh olan diğerine ise Kara-May derler ve her ikisinin de tasvirini yaparlar. May-içe’nin tasviri, akağaç kabuğuna takılmış kış tavşanı derisi üzerindeki küçük tahta ok ve yay şeklindedir. Bu tasviri, bebeğin doğduğu ve içinde bulunduğu evin duvarına koruyucu olarak asarlar.⁶ Tavşan derisi üzerine küçük tahta ok ve yay şeklinde sembolize edilen Ana-May’ın bebekleri koruduğuna inanılmaktadır (Potapov, 1991: 288).

Teleüt inançlarına göre, “evcil ve yaban hayvan ruhları”, göğün üçüncü katında yaşayan Ermen-kan tarafından yeryüzüne gönderilir. Tavşan Ermen Kan’ın sembollerinden biridir. Ona adanan ayinde katılımcılar, bir ara ellerinde şapka ile sırayla kama yaklaşırlar. Kam, cenin kutları dağıtır. Birine at, diğerine yaban hayvanları tavşan, tilki, keçi, maral vb. dağıtır. Kama yaklaşanlar mutlulukla şapkasını başına koyar ve memnun olarak ayrılır. Eski Türk döneminde de bilinen şapka ve başörtüsünün kutsal zirve ile özdeşleştirilmesi, onu duaların vazgeçilmez ögesi hâline getirmektedir. Şapka şamanın yardımcısı ve göklerin lütfettiği armağanın insana verilmesinde aracı olmaktadır (Lvova vd., 1988: 176).

Kaçınler, “Hozan Tös”ü (ilahi ata-tavşan) de gök varlıklarından saymaktadırlar. Kam dualarında ona şöyle seslenir: *“Ak gök tarafından yaratıldın! Ak tavşana çevrildin! Açık sarı atın altı yaşındadır! Ak ve kırmızı (giysi), Ayın yarısına benzer! Açık göklerde seyahat ediyorsun! Ak dağda dinleniyorsun! Ak kayının altında gölgeleniyorsun! Taze bulutta evin var (sahip)! Ak bulutta evin var! Ey, Ayın altındaki altı yıldız! Ak iplik gibi*

toplannın. Ey, Güneşin altındaki üç yıldız! Gök iplik gibi toplannın. Ak bit kadar köyün var! Açık göklerde dolaşıyorsun! Ak dağda dinleniyorsun!”(Katanov, 1907: 492–493’ten Alekseyev, 1984: 39-40).

Bu varlığa Kaçın boyları Pürüt ve Hashalar da sitayiş eder. Kadınlar, çocuk vermesi için ona dualar eder. Kaçınlere göre, çocuk kutu veren Kuday, onu vermediği zaman her boy kendi koruyucu ruhundan çocuk kutunu isteyebilir. Hozan töse ibadetin ayrıntıları ve Altaylıların ikonografik tasviri beyaz tavşan derisi olan Cayık ve yukarıda verilen diğer dişi iye kültleri ile benzerlikler göstermektedir (Alekseyev, 1984: 39-40).

Canlılık, hayat verme, iyileştirme, kut verme gibi nitelikleri olan bu iyelerin sembolü olan tavşanın yaratılış ile ilgili metinlerde de rolü değişmemektedir. Örneğin, XIX. yy. sonlarında Karagaslardan (Tofa) derlenen şu mitte küçük insanların bindikleri tavşanlarla hayat suyunu getirişi anlatılmaktadır: *“Eski zamanlarda bu toprakların kıyılarında bir adam dolaşmış. O, bir yoldan yokuş aşağı iniyormuş. Bu şekilde giderken karşısına insanlar çıkmış. Bu insanların at tırnakları varmış. Onlar, bu adama ikramda bulunmuşlar. Onu doyurmak için kendi kızlarını kesmişler. Kızı öldürüp pişirmişler. O adam onlara şöyle demiş: “Ben dışarı çıkıp çadırın etrafında dolaşayım. Gelince yemek yerim!”.* Adam atının ipini kesmiş, eyerini vurmuş ve ata binmiş. Oradan yavaş adımlarla uzaklaşmış. At tırnaklı insanlar ellerinde demir kancalarla onu kovalamış. Onlar adama yetişmek üzereyken o bataklığın üzerinden atlamış. O adam takipçilerinden kaçmış...”. Yoluna devam ederken, tavşan üzerinde dolaşan “çok küçük insanlara” rastlamış. Bu insanlar, kendilerine zarar veren samuru öldürmesi karşılığında ona hayat suyu getirme sözü vermişler. Fakat küçük insanlar, köye geldiklerinde kadınlar onlarla alay etmişler. Buna çok kızan küçük insanlar, getirdikleri hayat suyunu adama vermeyip ağaçlara dökmüşler: Sedir, çam, köknar. Onlar geri dönmüşler. O üç ağacın o zamandan beri yıl boyunca yaprakları vardır” Katanov, 1890: 89-90’dan A. M. Sagalayev- İ. V. Oktyabrskaya, 1990: 19-20).

Tıva’dan derlenen mitik efsanede tavşan, kutlu ağacın iyesi olmakta, insan gibi konuşarak hatalı davranışları uyarmakta ve suçluları cezalandırmaktadır: *Eleges’in Bak-Iyaş’ına eskiden beri Albıs Yurdu derler. Bak-Iyaş’tan “onun ağacını kesmemeli, kayasına taşına el vurmamalı” derler. Oramın ağacına taşına el uzattığı için, albıslara çarpılan kişiler vardır. Büyük Devrim sırasında, bizim Eleges’ten Oyun Şojat adlı kişiyoğlu Çorbaa’yı Bak-Iyaş’tan ağaç kesip getireceksin diye emrederek, Şojat oğluna şöyle demiş: “Sen devrimcisin, Lama, Kam, Aza-Buk’tan korkmamalısın. Dışarıdaki iki atı kızığa koşarak, Bak-Iyaş’tan otuz kadar çit ağacından kes getir.” Çorbaa iki atı kızığa koşarak, Bak-Iyaş’a doğru çıkmış. Varınca, bir kızığı doldurmuş, diğeri için, bir fidanı*

kesince ondan kan gibi kızıl su akmış. Sonra bakmış ki yanına aksak bir tavşan koşarak gelip durmuş: “Kolun, budun kırılıp, gözlerin görmez olur, yeter artık, ağaç kesme”, diye insan gibi konuşarak ortadan kaybolmuş. Obasının yakınına kadar yürüyünce gözleri kararmaya başlamış. Çorbaa’dan önce onun ağabeyi Namı adındaki kişi Bak-Iyaş’a ağaç kesmeye gidince albısa yakalanıp ölmüş. Çorbaa oradan gelince, iki gözü kör oldu ve suya düşüp öldü. Bu yüzden Eleges’te yaşayan Tuva da Rus da Bak-Iyaş’tan korkar(Arapçor, 1995: 37-38’den Ergun, 2004: 877).

Dalaman’dan Bir Avcının Anısı: Mitolojik Tavşan Güncellemesi

“Kalabalık olarak tavşan avına gitmiştik. O zaman Dalaman çayı çok taşardı. Ova göl olurdu. Kanyaşı otunun içinde tavşanı gördüm. Tam ateş edeceğim sırada, tavşan insan suretine büründü. Arkadaşım Ahmet, ‘Sen ne yapıyorsun? O tavşan orada doğum yapıyor’ dedi. Bıraktık gittik. Dönüp baktığımda, tavşanın doğum yaptığını, yavrularını alıp gittiğini gördüm. Sonra ben, bunun Allah’ın bir hikmeti olduğunu düşünerek tavşan avını bıraktım. Gidenlere de kızarım.” (Büyükokutan, 2008: 464) Tavşan ile ilgili bütün bu mitolojik anlatılardan habersiz, Avcı Mahmut Alalan (Dalaman 1951, ortaokul, çiftçi)’dan derlenen bu anı tavşanla ilgili kültürel genetik kodlarımıza gönderme yapmakta ve mitolojik süjeyi güncellemektedir.

Genel olarak Türk kültüründe tavşan avlanmaktadır. Fakat avcı Alalan’ın da belirttiği gibi bu pek çok titizlik gerektirmektedir. Dalaman’da bir avcı, avlanması günah olan hayvanlardan bahsederken tavşan hakkında “Tavşan, yılın iki ayı yavrulayan bir hayvan olduğu için ben ona tetik çekmem.” (Büyükokutan, 2008: 463) demesi, Türkistan’da da tavşanların her mevsim avlanmayarak titizlik gösterilmesi(Roux, 2005: 105)nin temelinde üreme mevsimi olduğu kadar tabu da yatmaktadır.

Çuvaş Türklerinden Derlenmiş Arkaik Bir Anlatı: Güneşi Batıran Tavşan

Hüseyin Karadağ’ın Çuvaş Türklerinden yaptığı derlemeye göre Çuvaş din pratiğinde tavşanın uğursuz kabul edilmesi, akli gerekçelere değil, kozmik ya da arkaik kültür gerekçelerine dayandırılmaktadır. Marya Mihailovna Bikmendeyova ve Mihail Ivanoviç Saydaşev’den derlenen bilgiye göre güneş, sabah doğarken öküze koşularak doğmakta ve bu yüzden yavaş yavaş yükselmektedir. Kuşluk vaktine erişildiğinde ata koşularak hızlanmaktadır. Akşama yaklaşıldığında ise tavşana koşularak süratlenip batmaktadır. Çuvaş Türkleri inançları gereği kutsal saydıkları güneşi alıp götürdüğü (batırdığı) için tavşanı uğursuz sayarlar ve etini yemezler

(Karadağ 2005). Oldukça arkaik olan bu anlatı, Türk dünyası için yeni bir din olan İslam karşısında eski inanç normlarının aldıkları yeni şekillerin görülmesi açısından önemlidir.

Ortodoksluğu benimseyen Çuvaş Türkleri, eski inançlarını, kabul ettikleri yeni dine uyarlamışlar ve eski dine (Kamlık dinine) ait inançlarını Ortodoksluğa uyarlayarak, eski kültür öğelerini Ortodoksluğun rükünlerine dönüştürmüşlerdir (Karadağ 2005).

Tavşanın Kuyruğu, Kafası, Ayakları, Pençesi, Postu, Kulağı, Göğüs Kafesi Kemigi, Burnu

Kutlu hayvanların bazı organları tek başlarına kut taşımaya devam ederler. Tavşanın kuyruğu, kafası, ayakları, pençesi, postu, kulağı, göğüs kafesi kemigi, burnu, çeşitli ritüellerde bu anlamda kullanılmaktadır. Bu organların başında kafa ve kuyruk gelmektedir. Türk kültüründe at, kurt, öküz ve benzerlerinde olduğu gibi tavşanın kuyruğu özel bir öneme ve mitolojik derinliğe sahiptir.

Radloff'un tespitlerine göre Tatar ve Teleut köylerinde kayın ağaçlarına tavşan derisi asılmaktadır. Deri çürüyünceye kadar kayın ağacında asılı kalmakta, ilk ve sonbaharda olmak üzere yılda iki kez tavşan derisi üzerine süt dökülerek yer ve gök Tanrı'sına kurban sunulmaktadır (Radloff, 1955). Sibiryaya ve Türkistan'ın birçok yerinde tavşan derisi muska olarak kullanılmaktadır. Kafkas bölgesinde yaşayan Kızıllar, tavşan şeklinde yapılan putların koruyuculuğuna inanmaktadırlar. Minusinsk Tatarları tavşan kafataslarını nazarlık olarak tarlalara yerleştirmektedir. Yakutlar, çocuklarını kötü ruhlardan korumak için beşiklerin üstüne tavşan derisi örtmekte, kötü düşünceleri uzaklaştırmak için tavşanın kuyruğunu veya kulaklarını evin çatısına atmaktadırlar. Yakutlardaki bu uygulama bütün Sibiryaya bölgesinde yaygındır. Evlerin iç bölme duvarları üzerindeki iplere tavşan kafaları dizilmektedir (Roux, 1997: 72).

Tavşan ayağı da kut sağlamak için en fazla kullanılan bir parçadır. Anadolu'da özellikle kırsal kesimlerde görüldüğü üzere kadınlar, ocaklarını ve günümüzde sobalarının üzerini tavşan ayağı ile silip temizlemektedir. Pasta, börek, ekmeğe gibi yiyecekleri pişirirken üzerini yağ kavanozunda beklettikleri tavşanın ön ayağıyla yağlamakta, yumurtalarını bununla sürmektedirler. Bu uygulamalar ilk bakışta ihtiyaç gibi görünmekle birlikte, aslında bereket ve kut sağlama amaçlıdır. Yemek yaparken söylenen "el benim elim değil Umay/Fatma Anamızın eli" derken aynı zamanda tavşan /Umay'ın elinin kullanılıyor olması mitolojik anlamda oldukça ilginç bir durumdur.

1773-1774 yıllarında Türkistan'da araştırmalar yapan St. Petersburglu Rus gezgin Johann Gottlieb Georgi'nin Güney Sibirya Türklerinden olan Teleütlerde görülen tavşan kurbanı ile ilgili kayıtlar da bu anlamda ilgi çekicidir: *"Teleütler bir talihsizlikle karşılaştıklarında tavşan kurbanı törenini gerçekleştirirler. Tavşanın kafası ve ayaklarının bağlı olduğu deriyi evlerinin kapılarının önüne asarlar"* (Georgi, 1780 Cilt II:169'dan Baldick, 2011: 84). Kutlu yuvayı terk eden kut, bu sayede tekrar geri getirilmek istenmektedir.

Tavşan Donu, Dış Ruh

Tavşan, sık olmasa da masal kahramanlarının donuna girdikleri hayvanlardandır. Azerbaycan'da derlenen 'Dilsiz Kızın Masalı'nda tavşana dönüşen babadır: *"Senin ormanda rastladığın tavşan benim babamın remmalidir. O, bana yardım ederek beni buraya getirmiştir. Bu saray da onundur. O, her zaman tavşan kılığında dolaşarak zor duruma düşenlerin yardımına koşuyor."* (Sabih, 1982: 123). Uygur masalı Konrak Toşkan/Zilli Tavşan'da dönüşüm, dev "Yalmavuz" tarafından sihirle gerçekleşmektedir. Masalda akıllı kız ve zilli tavşan kılığına dönüşmüş kardeşi tarafından olağanüstü kahramanlıklarla büyü çözümlenerek başarıya ulaşılır (İnayet 2010:163-185).

Kırgızların "Ak Koyon/Tavşan adlı hikâyesinde tavşana dönüşen kızdır ve mitolojik süjeye çok uygundur: Ölen kardeşini geçici olarak bir yere gizleyen kız, sonra da erkek gibi giyinerek yolda rastladığı iki hanın kızlarıyla evlenip eve getirir. Kız sonunda kardeşini diriltir ve ak tavşan donuna girer (Moldobayev, 2001: 34'ten Küçük, 2010:185-210).

Hızır dara düşen, medet dileyen kişilere farklı şekillerde yaklaşır. Tavşan bu formlardan biridir. Hızır'ın fonksiyonu, tavşanla sembolize edilen ilk ata kültüne uygundur.

Tavşan bazı masalarda dış ruh olarak da görülür. Örneğin Gümüşhane'den derlenen bir masalda Cinpulat'ın canı bir geyiğin karnındaki tavşanın içindeki yumurtadadır (Sakaoğlu, 2002:201). Geyik-tavşan-yumurthanın bir arada olması Türk mitolojisi için tesadüf değildir. Tavşan kutlu iyeyi, geyik ona sunulan ızlıh/kurbanı, yumurta insanogluna verilen kutlu mucizevi cevheri sembolize ederken, dış ruh olarak da olağanüstülüğü göstermektedir.

Avcılar ve Tavşan

Tavşan kültü ile ilgili ritüellerin yaygın görüldüğü kesimlerin başında avcılar gelmektedir. Avcılar ava çıkmadan önce avlayacakları avların adlarını söylemezler.

Bu, hayvanların ve iyelerinin kendilerine, yakınlarına ve evlerine zarar vereceği inancından kaynaklanmaktadır. Onların adları yerine lakaplarını söylerler. Tavşanın lakabı “kır tekesi”dir.

Türk dünyasında tavşan avı yaygın bir şekilde görülmektedir. Tatar, Şor, Yakut, Kırgız ve Anadolu Türklerinde vd. tavşan avı yapılmaktadır. Buna rağmen avcılar başta olmak üzere halk, tahtadan yapılmış tavşan figürünün üzerine tavşan postu geçirerek kut sağlamaya çalışırlar. Bugün çok azalmakla birlikte, Anadolu’da genellikle orman köylerinde, özellikle avcılıkla uğraşan aileler, arabalarına diğer nazarlıklarla birlikte tavşan kuyruğu da asmaktadırlar. Yine bu aileler çadır-evlerinin orta direğine tavşan postu, kuyruğu asmaktadırlar. Yörükler arasında terliklerin (başlık) üzerine, çocukların omzuna, kuzuların boynuna asmak için tavşan derisinden yapılmış nazarlıklar yaygın bir şekilde kullanılmaktadır (Roux 1997: 68). Mitolojik köklerine inildiğinde bu uygulamaların aile, bereket, av, ev, çocuk, hayvancılık, kut vb. ile anılan Umay ve Ayısıt gibi dişi ruhların kutunun tavşanda taşındığı inancına dayanmaktadır. Avcıların bu uygulamaları yapmalarının temelinde kadın olarak algılanan orman-av iyelerinin gazabından korunup desteğini almak ve sağlık, bereket, kut sağlamak yatmaktadır.

Yola çıkmadan önce avcılar tarafından bazı törenler gerçekleştirilmektedir. Bu törenlerde avlanmak istenilen hayvanların figürleri kullanılmaktadır. Oldukça eskilere dayanan bu törenlerden bahseden Roux, Leaothe ‘den aldığı Kitanlar ile ilgili tavşan avı törenini şöyle nakleder: “Kameri üçüncü ayın üçünde yerli halk tahtadan bir tavşan yapar ve iki gruba ayrılarak atlarını dörtmala bunun üzerine sürer. Tavşana ilk dokunan grup kazanır. Kaybeden grup atlarından iner ve diz çökerek kazanan tarafa şarap ikram eder.” Bir tür alıştırma olan bu oyun, “avın, biçim olarak oyuna dönüşmüş bir ritüelinin temsili” olarak değerlendirilmiştir (Roux, 2005: 117). Mitolojik temelde bu, “örnek alınacak model”dir.

Yakut avcıları ava çıkarken ayı ve yırtıcı kuş pençesi, puhu kuşunun başı, samur kafatası yanında tavşanın doldurulmuş postunu muska (ımı) olarak kullanılmaktadırlar. Avcılar ava çıkarken bazı tılsımlar yapmakta ve av sırasında bunları yanlarında taşımaktadırlar. Bunları herhangi bir iyeye sunmazlar. Oyrot-Tubalarda avcı kampında beyaz tavşan postu bulundurulur. Zelenin’e göre hayvan ruhlarıyla başarı sağlama, insanların totem hayvana benzeme isteğinde yatmaktadır: “Yanında böyle bir tılsım taşıyan insanı hayvanlar “kendi” olarak kabul eder; bu durumda hayvan avcıdan kaçmaz, tam tersine merak edip ona yaklaşır.” Bu durum etnograflar tarafından şu şekilde açıklanmaktadır: “Çukçalar ava çıkarken kemerlerine tavşan burunları bağlamını eklerlerdi. Bu burunlarda tavşan ruhları vardır. Bu ruhların sahibi tavşanların akrabaları vardır. Tavşan ruhları akrabalarının ruhlarını çağırır, ruhla beraber avcının yanına canlı tavşanların bedenleri de gelir”(Zelenin, 1936: 90-91).

Tavşan, kâinat mekânının özdeşliğinin sembolü olan avcı kulübelerinde ve onunla ilgili inançlarda da yansıtılmaktadır. Kumandı, Tuba ve Çelkanlarda avcılar, bu geçici yapıya *odag – odog* “ocak” adı verirler. Şorlar onu ayrıca *ağış/ağaç* terimi ile belirtmektedirler (Potapov, 1933: 42-43). *Pay parak* (kutsal ağaç), kulübenin yapısal ve aynı zamanda kutsal eksenini oluşturmaktadır. Ormana gelir gelmez önce evin direği olarak büyük dallı sedir veya ladin ağacı seçilmektedir. Av sırasında orman ruhu *Bay Bayana*’nın tahtadan yapılmış figürüne tavşan kürkü geçiren Yakut avcılar tavşan tözü kullanmaktadır (Zelenin, 1936: 10-11). Tubalar ağaca üç renkli kurdele (mavi, sarı, beyaz) bağlarlar; kurdelelerin arasına beyaz tavşan, yaz sincabı derisi, çöl horozu kuyruğu veya kafası takarlar. Sonra avcılar, orman iyesine şu dualarla hitap ederler: *Altı köşeli geniş tayga! Kakım kürklü, Annem gibi memesiyle besleyen; Babam gibi, beni büyüten (koruyan). Yağmurun geçemediği sık dallı ağaç, Düşmanın geçemediği benim korunağım* (Potapov, 1933: 42; Lvova vd., 1988: 56-59).

Kam/Baksı/Şaman ve Tavşan

Kötü ruhlar ve hastalıklarla mücadele etmekle görevli kamlar, vazifelerini yaparken bazı hayvanların desteğine ihtiyaç duyarlar. Zor anlarında onlara yardım edecek olan hayvanların resimlerini, figürlerini yaparak elbiselerine asarlar/dikerler. Bu hayvanlardan biri genellikle tavşandır. Misyoner Vasilii Verbitski’nin 1840’ta Altay Türklerinden derlediği ritüellere göre kötü ruhlarla mücadele ederek insanları tedavi eden kamlar, göğün katlarını sembolize eden ağaç çentiklerini tırmanırken tavşanı da kullanmışlardır. Kam, başta at, davul, tütsü, kuş vb. şeylerle törenini icra ederken damadına da bir tavşanı kovalattırır (Verbitski, Cilt II, 1884: 28-51’den Baldick 2011: 87).

Kahyaoğlu, bu ritüelle ilgili daha detaylı bir anlatıyı Radloff’un Sibirya’dan adlı eserinden şöyle nakleder: “Şaman ayinlerinde, kesilen kurban bir kaz aracılığıyla Tanrı’ya gönderilir. Ayin sırasında *esriyen (vecd haline bürünen) baksı da kaz ile birlikte göğe çıkar ve göğün her katında Tanrı’ya dua eder. Ancak, baksı göğün altıncı katında Ay-Ata’ya dua ederken ortaya bir tavşan çıkar ve göğün yedinci katında oturan Tanrı’ya ulaşmaya çalışın baksı’nın yolunu keserek Gök Tanrı’ya gönderilen kurbanı kaçıtır. Baksı, Kuruldak adlı yardımcısını Tanrı’ya giden yolu kesen tavşanı yakalamakla görevlendirir. Ancak Kuruldak tavşanı yakalayamaz. Bunun üzerine baksı tavşanı kovar ve kurbanı kurtararak göğün yedinci katına ulaşır, Gök Tanrı’nın huzuruna çıkar”*

(Kahyaoğlu, 2001: 355 vd.).

Altay Türkleri güneşin yedinci gök katında, ayın ise altıncı gök katında olduğuna inanırlar ve dolunayı kutsal kabul ederler. Burada tavşanın töz etkisi açıkça görülmektedir. Yukarıda pek çok anlatıda ima edilen, Kaçınlerin “Hozan Tös”e (ilahi ata-tavşan) hitaben yaptıkları dualarda açıkça sezilen “ay” vurgusu dikkati

çekmektedir. *Ak tavşana çevrildin!.. Ak ve kırmızı (giysi), Ayın yarısına benzer!.. Ey, Ayın altındaki altı yıldız!.. Ey, Güneşin altındaki üç yıldız!* (Katanov, 1907: 492–493; Alekseyev, 1984: 39-40) gibi hitaplarda, tavşan ile ay arasında bağ kurulmaktadır. İslam diniyle karşılaşınca ay ve güneş gibi eski inanç sembolleri de yeni anlamlar yüklenmeye başlamıştır. Karadağ'ın da değerlendirdiği gibi “Aleviler ve Bektaşiler Hz Muhammed'i “güneş”, Hz. Ali'yi de “ay” olarak kabul etmeye başlamışlardır. Ay-Ata'ya edilen duayı kesen tavşan olayı İslamlık devrinde Hz. Ali ile birleştirilmiş olabilir” şeklinde yorumlanmakta ve Alevi-Bektaşî deyişlerine de konu olmaktadır (Karadağ 2005).

Sagaylarda kam kıyafetinin olmazsa olmaz parçası kaminin sırt ve omuzlarına gelen bozkır kartalının kanatlarıdır. Arkadan ayı ve pars pençeleri eklenir. Başında tavşan veya herhangi bir yırtıcı kuştan yapılmış şapka olur. Kamların davullarında ve elbiselerinde, hami ruhlarına göre resimler bulunmaktadır. Bunlar kaz, kurbağa, kurt ve tavşan resimleridir. Kam tözleri arasında tavşan tözü de vardır. Kamın davul tokmağının uç kısmı tavşan, samur, kakım derisi ile kaplıdır (<http://www.yasarkalafat.info/dosyalar/kalafat> Erişim tarihi: 11.09.2011).

Güney Altay kamları da Yakutlar ve diğer Türk boyları gibi koruyucu ruhlara sahiptirler. Koruyucu ruh, genellikle genç kaminin ait olduğu veya annesinin ait olduğu boyun yeni ölen kaminin ruhudur (Alekseyev, 1984: 27). Güney Altay kamlarının koruyucu ruhlarından başka bir de yardımcı ruhları vardı. Bunlar baş koruyucu ruhun ait olduğu boyun bütün ölmüş kamlarının ruhlarıdır (Alekseyev, 1984: 27). Sürekli yanlarında bulundurdukları bu yardımcı ruhlarının yanı sıra Güney Altay kamları, Üst ve Alt Dünya'ya gitmek için bu konuda uzmanlaşan ruhların yardımına da başvururlar. Örneğin, Üst Dünya'ya ayin yaptığı sırada kaminin yardımcısı Cayık'tır. Bu ruh, Üst Dünya'nın baş tanrısı Ülgen tarafından “insanı bütün kötülüklerden korumak ve her şeye can vermek” için yere indirilmiştir Cayık'ın dolayısı ile tavşanın yardımı olmadan kamlar göklere “çıkamazlar”. O, ayin sırasında tefin içine düşmektedir (Direnkova, 1981a: 143). Cayık'ın ikonografik tasviri, yukarıda da belirtildiği gibi beyaz renkli kurdeleler bağlanmış beyaz tavşan derisidir. Bu ikon, Tuva ve Altay kamlarının yaptıkları Üst Dünya'ya yolculuk ayinlerinde kullanılmaktadır ve her obada bulunmaktadır. Güney Altay kamlarının yaptıkları ayinlerde, onlara insanın yeryüzündeki koruyucu ruhu olduğuna inanılan Suyla da yardım etmektedir. O, “Üst ve Alt Dünyalara giderken kama eşlik emekte, onu “albis”lardan korumakta ve Cayık'la beraber kurbanları, çeşitli bölgelere götürmektedir.” (Anohin, 1924: 14'ten Alekseyev, 1984: 81- 82).

Tavşan motifi kamlığa geçiş törenlerinde de ortaya çıkmaktadır. Sagayların inancına göre soy dağı iyесinden kamlık yetisi alan kamlar, ayin sırasında koruyucu iyelerini ziyaret ederek çok sayıda eşyanın içerisinden onlara ait olanını

bulmaktadırlar. Ruhlar, adaya çeşitli kam eşyalarını; taş ve boynuzdan yapılmış tokmakları, çayirmelikesinden yapılmış tokmakları, tavşan derisiyle kaplanmış olanları, aba (ay) diye adlandırılan tokmakları; bronz tefleri, hayvan derisiyle kaplanmış tefleri, kam kürk ve şapkalarını göstermektedir. Onların arasından kam adayı şahsi tören eşyalarını bulmaktadır (Alekseyev, 1984: 131-134).

Şaman/Kamın Tefi, Tokmağı, Yelpazesi

Kamların kullandığı teflerde tavşan önemli bir ayrıntıdır. Gerek tefin üzerindeki tavşan figürü gerekse tokmağının üzerinde bulunan tavşan derisi, kamların yolculuklarının vazgeçilmez parçasıdır. Çünkü ona binerek uçabilmekte, yukarı âlemlere gidebilmektedirler.

Altay-Sayan kamlarının kullandığı çeşitli tefler vardır. Bunlardan sapına *mars, mar* (Teleütlerde), *bars* veya *bar* (Şorlarda) adı verilen tefin ortası yuvarlak olan dikey tahta kirişlidir ve şaman buradan tutarak ayinini gerçekleştirmektedir. Tülüber ve Barsayats Tatarlarında da görülen bu tefin tokmağına kış tavşanı derisi gerilmektedir (Alekseyev, 1984: 133). Kaçınlerden farklı olarak Sagay kamları, çayirmelikesinden yapılan ve üzeri beyaz erkek kış tavşanı derisiyle kaplanan tefin tokmağını (*orba*) “canlandırır”. Tokmağın “canlandırılması” töreni tef “canlandırma” törenine benzer, fakat daha kısa sürer. Tefler değiştirildiğinde tokmak değiştirilmez” (Potapov, 1981: 134; Alekseyev, 1984: 134). Sagay kamları törenleri icra ederken tefe çeşitli anlamlar yüklemektedirler. Bazı durumlarda tef, kamın zırhı, bazı durumlarda kayığı veya atı, bazen de sihirli yay olarak nitelendirilmektedir. Tokmak da bunlara uygun olarak kamçı, kürek ve ok anlamları yüklenmektedir (Katanov, 1897: 31’den Alekseyev, 1984: 166). Hakasların diğer boyları Beltirler, Koyballar ve Kızılların tefleri, Güney Sibiry tefinin Şor versiyonuyla aynıdır. Muhtemelen onların diğer malzemeleri de Kaçın ve Sagay kam malzemeleriyle aynıdır. Yeni kamın isteği üzerine Şorlar, önce tefin tokmağını (*orba*) hazırlamaktadır. Tokmak, üç veya beş çıkıntısı olan çatal biçimde çayirmelikesi dalından yapılmakta ve üzerine dağ keçisi veya tavşan derisi gerilmektedir. Tokmağın sapında delik açılmakta ve kemer takılmaktadır. Sapa rengârenk kumaş kurdeleler bağlanmaktadır (Alekseyev, 1984: 167). Tokmağın kullanma süresi, tefin kullanma süresiyle aynıdır. Şor inançlarına göre tokmağın iyisi vardır ve kam onu sadece üçüncü tefi değiştirdikten sonra görebilir. Tokmağın iyisinin kama tavşan suretine girerek görüldüğü ifade edilmektedir. Muhtemelen bu, tokmak tavşan derisiyle kaplandığı zaman olmaktadır (Alekseyev, 1984: 167-168).

Hakas kamlarının kullandıkları aletlerden tavşan ile ilgili olanlardan biri de yelpazedir. Örneğin, Kızıl kamları *ak-kök* (ak-gök) adında yelpaze olarak

nitelendirilebilecek bir eşya kullanmışlardır. Bu malzeme, kayın dalına bağlanan ve üzerine, genişliği 4,4 cm olan iki kumaş şerit geçirilen ipten oluşmaktadır. Kamlar, “Ak-tös” (ak tavşan postu ve Umay temiz koruyucu iye ile simgelenen) adını verdikleri bu yelpazeyi, kurban adama ve soy dağlarına toplu dua törenlerinde kullanmışlardır (Aleksyev, 1984: 166-167).

Töz/Ongon/Tangara/Eren ve Tavşan

Töz, “asıl, kök, menşe” anlamına gelmektedir (Moğollarda ongon, Yakutlarda tangara, Uranhalarda eren). Altaylılar, Uygurlar ve Hakaniye lehçesi konuşan topluluklarda yaygın bir şekilde kullanılan töz, “atalar ruhu hatırası” olarak saklanmaktadır. İnsanları koruyan ruhların timsali olarak görülen tözler mukaddesattan sayılarak evlerin orta direğine, mabetlerin duvarlarına asılmaktadır. Arkeolojik kazılardan çıkan sonuçlara göre Türk dünyasında hayvan görünümlü tözlerin çok eskiden beri kullanıldıkları açıktır. Kazılarda yırtıcı hayvan ve kuş figürleri yanında tavşan tözleri de bulunmuştur (Zelenin, 1936: 103-104).

Türk kültüründe en fazla kullanılan tözler, ölenlerin suretinde yapılmış bez bebekler, tavşan (kozan/hozan)⁷ ve kartal (bürküt)dir. Urenhaların “Ak Eren”, Buretlerin “Sagan ongon” (Ak ongon) dedikleri “kozan töz”, tavşan derisinden yapılmaktadır. Tavşan, özellikle Tuba-Kaç boyunun kutsal hayvanı olmakla birlikte boylar arasında gerçekleşen evlilikler vasıtasıyla yayılmıştır (İnan, 1995: 42-47).

Altaylarda tavşan en saygın hayvanlardan biridir. Todoşların da kutsal hayvanları “koyan/tavşan”dır. Tavşan ruhu çok sevimli bulunur. Todoş boyunun aile ocağı, koruyucusu olarak kabul edilir. Tamgası “yalak/tekne”dir. Todoş Türkçesinde buna “toskçur” denilmektedir (<http://www.yasarkalafat.Erişim tarihi: 11.09.2011>).

Hakasya’da Umay ve tavşanla bir arada anılan kayın ağacı çatallarından yapılan tözler yaygındır. Altay tözleri kuşkirazından yapılır. Tözlerin sahipleri onu insan, kumaş parçalarını yüz, yanlarına bağlanan derileri ise insanın saçları olarak algılamaktadır. Hakaslar, aile ve boy tözlerine bazen *agalar* (ağalar, dedeler, boy ataları) adı verirler. Efsanelerde her bir tözün ortaya çıkışı, çoğu zaman nereden geldiği bilinmeyen bebeği olan yaşlı nine veya ihtiyar dede karakteri olarak tasvir edilen herhangi bir atayla bağlı olarak ilişkilendirilir. Dinî gelenekte çilbegçi (yelleyen), *Hozan-tös’e* (tavşan tözü) hitap ederken şu kelimeleri söyler: “*Sen şanlı Pürütlerin ulu anası! Sen ünlü Pürütlerin anası! Sen çatal kayın şeklini aldın... Sen kara toprakla birlikte doğdun, Sen han gökle birlikte doğdun!*” (Butanayev, 1986: 91, 95).

Burada ilk ana/ata mitolojik düzenini oluşturan düşünce ve görüşlerin izleri görülmektedir. Ayrıca bu hitapta yaratılış dönemlerinden ve esas kozmolojik bölümlenmeyi sağlayan unsurların (toprak, gök, ağaç) oluştuğu dönemlerden söz

edilmektedir. Altay Teleütleri ritüel aletlerinin yanında tözlerle birlikte kutsal kayın fidanlarına (*som*) da yer vermektedirler. Kurdelelerle süslenen üç kayın fidanı evin doğu tarafına konmaktadır. Kayın fidanlarından biri Ülgen'i, diğeri toprak ve su iyesini, üçüncüsü ise boy atası Ada-Kiji(ata-kişi)'yi simgelemektedir. Teleütlerin Kuznetsk bölgesinde gelin getirirlerken *Ada-Kiji* kayınının yanına Kumandı soy tanrısına adanan kayın yerleştirilmektedir. Teleütler bu ruhu sevmezler, sadece eşlerine bir jest olarak saklarlar. Onun üzerine kara kurdeleler bağlarlar ve ayrı olarak kutsarlar. Bazen kutsal kayına kemik bağlanır. Güney Sibirya Türkleri, ana teması ağaç motifi olan ve basit eşyalarla çok karmaşık mitolojik kompozisyonlar oluşturmaktadırlar (Sagalayev-Oktyabrskaya, 1990: 49-50).

Kızıkların 30 tözü arasında tavşan da vardır. Tavşan tözü (*hozan, ingarha*), kökeni itibariyle Kızıkların değildir. Kaçınler, bu tözün kendilerine ait olduğunu söylerler ve kendilerine de Sagaylardan geldiğini belirtirler (Zelenin, 1936: 30). Bu tözler, yapılış malzemesi söz konusu hayvan parçaları ve derilerinden olduğu için hayvanların hem adlarını hem de büyük ölçüde benzer biçimlerini korumuştur. Tavşan lekanında hayvanın kulakları kullanılır, bunun dışında görünümü itibariyle bu lekan örgü şeklinde at yelesi takılmış 1 metre uzunluğunda çatallı tahta parçasından oluşmaktadır. Dört ayaklı hayvanları simgeleyen Sibirya tözlerinden tavşan (*kozan*); kafası veya postu ile Kızıkların yanı sıra Minuslilerde, özellikle Kaçınlerde töz olarak kullanılmaktadır. Tuvalarda (Soyotlar) samanla doldurulmuş tavşan postu kapı önüne konulmaktadır (Zelenin, 1936: 10-11).

İlginç bir nokta, töz kültürünün baba boyu ile değil, anne boyu ile ilişkili oluşudur. Pürüt ve Kaska boyundan Kaçınlere gelin gelen kadınlar yanlarında sırt ve göğüs ağrılarını iyileştirdiğine inandıkları tavşan tözü kültürünü getirirler. Bu boylardan kadınla evlenen kişi tavşan tözüne hürmet eder. S. D. Maynagaşev'in Kaçın tözleri hakkında aktardığı şu bilgiler ilginçtir: "*Sagayların iyeleri başlarında han-iyelerin bulunduğu belli bir hiyerarşiye ayrılmışken, Kaçınlerde böyle bir düzen içerisinde organize olmuş iyelerin yanı sıra, aralarında bir hiyerarşi olmayan iyeleri de vardır. Onların tasvirleri çadırın sağ, kadın tarafında bulunur ve kadınların, ağırlıklı olarak ihtiyar kadınların ilgi alanına girer. Kaçınler arasında en yaygın olanı "ak iye"(tavşan) dir. Ak iye yalnız ve bağımsız bir varlıktır. O Bürüt boyunda yaşar ve oradan evlenen kızlarla birlikte diğer boylara ve hatta Sagaylara geçer. Pürüt (Bürüt) boyu kadınları, derisi ongonun hazırlanmasında kullanılan tavşanın etini yemez ve hatta ona dokunamazlar."* (Zelenin, 1927: 331).

Kaçınler beyaz tavşan tözüne "sarıyanaklı beyaz kuzu" kurban ederler. Kuzunun etini lekana sürerler, daha sonra da etin yenmeyen kısmını yakarlar. Kurbanlık etin yakılması muhtemelen iyelerin ateş aracılığı ile beslenmesi anlamına gelmektedir: Herhalde ateş, besleyici maddeleri gök iyelerine aktarmaktadır (Zelenin, 1936:

35-36). Kaçınlerde farklı tözlerin farklı beslenme saatleri vardır. Örneğin, ayı gece; tavşan gündüz beslenmektedir (Katanov, 1896: 101). Onların besleme yeri de ayrı ve belli bir yerdir. Kaçınlerin “koruyucunun göğsü” tözü, bütün yıl boyunca dışarıda tutulur. Ancak onu dışarıda beslemezler, her zaman çadırdaki raflara beslerler. Fakat tözün lekanını kapıdan değil, kapı merteginin üst kısmında özel olarak açılan delikten getirirler ve besledikten sonra tekrar dışarı çıkarırlar (Zelenin, 1936: 35-36). Tavşan lekanı köy girişinde kayın ağacına bağlanır, bazen de ormanda nehir kıyısında tutulur. Ancak başka bir tavşan tözü çadırdaki raflara konulur. Kaçınlerin tavşan tözü *ilger*, tavşan derisi, akağaç ve kırmızı kumaştan oluşur. Ona adanan methiyede: “*Tavşan derisi giyersin, kırmızı çuha giyersin; kunduz yatağın, su samuru senin kamçın; samuru yellersin; asan kayındandır... Kayın ağacı altında bulunursun, kayın dallarından yatak yapılır sana*” (Zelenin, 1936: 41-42) denmektedir.

Tavşan tözü tedavi amaçlı da kullanılmaktadır. Kızıllar tavşan ve çöl horozu tözü kültüründe omuzu ağrıyan hastanın etrafında bir bardak nehir suyu dolaştırırlar, hastaya bir yudum verirler ve geriye kalan suyu çadırın dışına atarak hastalıkları töze aktarmaktadırlar. Çuvaşlar ise sarılık hastalığının neden olduğuna inandıkları sol bacak felcini taze tavşan derisi ile tedavi ederler. Yuraklar göz bulanıklığında göze tavşan yağı sürerler; göz lekesi için sünger taşı tozu ile karıştırılmış tavşan yağı kullanırlar (Zelenin, 1936: 103-104).

Izih, Töz, Tavşan

Izih, iyeye adanan hayvan demektir. Yukarıda sayılan iyeleri sembolize eden tavşan, izih töreninin baş aktörü olmaktadır. Kaynaklarda sık olarak izih için binnek hayvanı fonksiyonlarından bahsedilmektedir. Izih seçiminde en önemli unsur adanacak hayvanın cinsi ve derisinin rengi olmaktadır.

Izihın dış görünümü ve rengi yapay yollarla da elde edilmektedir. Yüzerce hayvanın bulunduğu sürüden dış görünümü farklı olan hayvan izih olarak seçilmektedir. Daha sonra kumaş parçaları, işlemelerin vb. yer aldığı takılar gelmektedir. Kazaklar, izihın boynuna mavi veya beyaz kumaş parçası asmaktadırlar. Karagaslar, geyiğin boynuna ip asmakta ve üzerine çok sayıda ve rengârenk kurdeleler bağlamaktadırlar. Atların kuyruklarına ve yelelerine de renkli kurdeleler bağlamaktadırlar. Tangutlar izihlarına beş renkli kurdele bağlamaktadır. Benzer şekilde Tuvalılar izihın yelesine ve kuyruğuna beş kurdele bağlarlar: Beyaz, mavi, kırmızı, yeşil ve sarı. Minusliler bazen izihlar için rengârenk kurdeleleri şaman tefinden almaktadırlar. İnanışa göre bu kurdeleler “hayvanları kötü ruhların saldırılarından korur”. Uranhay bölgesi Kırgızları, izih atın yelesine beyaz kış tavşanı, kara yağız atlara ise ayı tüyü bağlamaktadırlar (Zelenin, 1936: 312-313).

Sagaylarda her töze bir ızlı denk gelmektedir. Tavşan tözünün ızlı lekesiz beyaz koyundur. Töze lekan adama töreni ile töz iyeye ızlı adama töreni genellikle aynı zamana denk gelmektedir. Çünkü hayvan yetiştiricilerinin inanışlarına göre her ikisinin fonksiyonları benzerlik göstermektedir: Birincisi insanların evinde iyenin barınacak yerini ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak, ikincisi kullanması için binek hayvan sunmak anlamına gelmektedir (Zelenin, 1936: 25, 312).

Çocuğun İlk Saç Kesim Töreni ve Diş Bayramında Tavşan

Mitolojik iyelerin çocuk fonksiyonunun göstergesi olarak tavşan motifi, ilk saç kesimi ve ilk diş çıkması bayramlarında da ortaya çıkmaktadır. Saçlar ve dişler aklık dolayısıyla kut kazanmaktadırlar. Bütün Türk dünyasında izlerine rastladığımız ilk saç kesim töreninin Yakutlardaki şekli şöyledir:

Bebeğin ebeveynleri dedeye hediye verirler. Beyaz *kadak*, çay, kumaş, araka/içki vb. şeyler ikram ederler ve şöyle derler: “*Bebeğimizin saçlarını kesmeni istiyoruz, çünkü sen onurlu bir insansın, biz sana saygı duyuyoruz*”. Daha sonra ona kulpuna *kadak* bağlanan makas (veya bıçak) uzatılır ve bebek getirilir. Dede bebeğin başını üç kez sağdan sola okşar, makası başının etrafında güneş yönünde dolaştırır ve makasla *kadakin ucunu bebeğin saçlarına dokundurur* ve hayır dua verir: “*Yarışlarda yenilmez olsun. Kürek kemikliler karşısında yenilgi görmesin (insan ve hayvanlar). Kuyruk gibi yağlı olsun. Tavşan gibi ak saçlara kadar yaşlansın. Çok sayıda çocuğu, sayısız hayvanı olsun. Sanlı olsun. Onurlu olsun. Uzun yaşasın. Uykusu rahat olsun. Uçurumdan düşüp ölsün (ölümü hafif olsun anlamında)*.” Daha sonra şöyle derler: “*Ben senin ilk saçlarını kestim ve saçların için sana at hediye ediyorum*”. Aynısını ninesi yapar ve hayır dualar verir. “*Benim kadar uzun ömürlü ol. Hayatın mutlulukla dolu olsun*” der ve inek sözü verir. Bebek saat yönünde dolaştırılır. Herkes ona hayır dua verir. “*Sen tembel olmamalısn, kötü ve yalancı olmamalısn. Dürüst ol, kartal veya şahin gibi onurlu ve gururlu, kaplan gibi güçlü ol, iyi yavuklun olsun, mutluluk, bereket ve sağlık hayatından çıkmasın*”. Herkes sırayla saç keser ve ona hediye sözü verir (Lvova vd., 1988a: 174).

Gagavuz Türklerinde çocuğun dişi ilk çıktığında diş bayramı kutlanır. Aile arasında kutlanan bu merasimde çıkmış olan bu ilk dişlerin keskin olması dilenir ve bu nedenle de tavşan dişi denilir. Evin sundurmasına gidilir ve “*ga ga garga, al sana kemik diş, ver bana demir diş*” denilir (<http://www.yasarkalafat>. Erişim tarihi: 11.09.2011). Balkanlardan derlenen diş bayramı, -adı bayram olmasa da- uygulama olarak bütün Türk dünyasında yaşamaktadır. İlk dişi görenin bebeğe ak renkli hediye alması da buna bağlı yaygın bir gelenektir.

Tavşan ile İlgili Diğer İnanışlar

Tavşanlar kuraklıkta ortaya çıkar, bu yüzden kuraklık habercisi olarak algılanır. (Zelenin, 1936: 244- 245). Ava giderken, arabanın önünden tavşan geçerse, o gün

av olmaz, uğursuzluktur. (Büyükokutan, 2008:460). İç Anadolu'nun Sivas ve Tokat illerinde yolcunun önüne tavşan çıkması kötüye, kurt çıkarsa iyiye işarettir (Teoman, 1952:525; Roux,1997: 68; Roux 2005: 76). Eski Harran'da inşaata başlanırken yılan görülürse uğuruna, tavşan görülürse uğursuzluğuna inanılırdı (Baran, 2006:126). Güney Azerbaycan'da ve Anadolu'da tavşan eti yiyen hamile kadının dünyaya getireceği çocuğun üst dudağının yarık olacağına inanılır. Bu inanç Kerkük ve Bulgaristan Türklerinde de yaşamaktadır. Bulgaristan Türklerinde tavşan musibet bir hayvan olarak bilinmektedir.

Sonuç

Tavşan tabusu yalnızca Alevi-Bektaşî topluluğunun bir meselesi olamayacak kadar derindir. Anadolu'da Sünnî kesimde unutulmaya yüz tutan, özellikle Aleviler arasında yaşamaya devam eden tavşanla ilgili inanç ve uygulamalar, Türk dünyasına ve mitolojik geçmişimize köprü oluşturmaktadır. Tavşan, Tanrı tarafından yeryüzündeki insanlar ve hayvanlar ile ilgili hayat bahşetme, koruma, kut, bereket, av verme gibi özellikleri ile görevlendirilmiş ve uçsuz bucaksız Türklük coğrafyasında Umay, Yajıl-Kan, Bulut-Kan, Dyaik/Cayık, Ot/Ateş Ene, Ayısıt, Ermen-Kan adlarıyla anılan ruhlar âleminin ortak bir sembolü olmuştur. Bu ruhlar âleminin bir diğer ortak özelliği hepsine de dişilik atfedilmiş olmasıdır. Alevi-Bektaşîlerde tavşan ile ilgili en önemli algı da dişiliğin ön plana çıkarılmasıdır. Belki de Alevi-Bektaşî toplumunda kadının daha saygın yerinin olmasının kökeninde bu inançlar yatmaktadır. Tavşan eti yememe kültürü başta Altaylarda olmak üzere Türk dünyasında da tespit edilmiştir. Anlatılar oldukça değişmiş, başkalaşmış; yeni dinin sembolleriyle bütünleşmiştir. Fakat ana tema aynı şekilde yaşamaktadır.

Alevilerde tavşan ile ilgili dönüşüm, başka kılığa girme, rehber hayvan olma motifi, bütün Türk dünyasında oldukça geniş bir anlatı yelpazesi içinde yaşamaktadır.

Tavşan; kuyruğu, kafası, ayakları, pençesi, postu, kulağı, göğüs kafesi kemiği, burnu, bazen de kendisi hayatın her safhası ile ilgili törenlerde töz/ilk ata/iye olarak rol sahibi olmuştur. Tavşan, beyaz rengi ile Tanrı mekânı sembolü olmaya; hem toprak altında hem de üstünde yaşadığı için yer-su sembolü olmaya Türk düşüncesi içinde uygun bulunmuştur.

Sonnotlar

¹ Âşık Mahsuni bu soruya cevap verirken meselenin lüzumsuzluğunu şöyle dile getirmiştir:

“Bana tavşan eti yer misin, derler; Çok yalanlar yedim tavşan nedir ki? Karanlık sofrada, karanlık mecliste, Kör yılanlar yedim tavşan nedir ki? (Devamı için bkz. Naskali 2008:XIV-XV).

² I-Halid ibni Huveyris anlatıyor: “ Bir adam bir tavşan avladı ve Abdullah Ömer'e gelerek: Ne dersiniz

tavşanın eti yenir mi? diye sordu. Abdullah: tavşan Resulullah (s.a.a)'a da (böyle avlanıp) getirilmişti. Ben de o esnada yanında otuyordum. Ondan ne yedi ne de onun yenmesini yasakladı. Tavşanın hayız gördüğüne inanıyordu.”diye cevap verdi. Ebu Davud Et’ime27(37.92).

2-Enes anlatıyor: “Yürüdük ve Merriz Zebrandan bir tavşan kaldırdık. Arkadaşlarımız peşinden koştu ve sonunda yakalamaktan aciz kaldılar. Bu sefer ben koşum yetiştim ve yakaladım. Onu (babalığım) Ebu Talha’ya getirdim. O tavşanı keskin bir taşla kesti. Budunu benimle Resulullah’a **gönderdi**. Resulullah onu yedi.

Enes’e “Yedi mi” (yediğini gördün mü?) diye sorulmuştur. “Yani kabul etti”, dedi. Buhari Sayd 32.10 Hibe 5:Müslim sayd 53(1953)Ebu Davud Et’ime 27(3791)Tirmizi Et’ime 2 (1970)Nesai: 25 (7.196).

Ehl-i Sünnet kaynaklarından nakledilen ilk rivayette Peygamber efendimizin tavşanı yemediği ikinci rivayete göre ise Enes’in önce Peygamberin yediği, daha sonra tekrar sorduklarında ise sadece verilen tavşanı kabul ettiği söylenmiştir. Fakat Peygamberimizin tavşanı yediği veya yemediği görülmemiştir.

3-Ankara basımı Kütüb-i Sitte’nin 11. cildinin 149 sayfasına göre ashaptan Abdullah ibni Ömer tabiinden İkrime fukahadan Muhammed ibnu Ebi Leyla tavşan etinin mekruh (iyi bir şey olmayan) olduğuna kanidirler. Bunlar Huzeyme ibnu Cezi’nin rivayetine dayanırlar. Bu rivayette der ki: “Ey Allah’ın Resülü” dedim. Tavşan hakkında ne dersiniz?“Onu ne yerim ne de haram kılarım” buyurdular. Ben: “Öyleyse, dedim. Siz haram kılıncaya kadar ben onu yiyeceğim. Siz niye (yemiyorsunuz)? Bana şu cevabı verdi: “Onun hayız gördüğü bana bildirildi.”

İbnu Hacer bu hadisi senetçe zayıf görmüştür. Bu kaynağa göre Ashaptan olan Abdullah ibni Ömer’in bu hadisi rivayet edenlerle hiçbir bağlantısı yoktur. Yani ister bu rivayet edenler zayıf olsun isterse olmasın Abdullah ibni Ömer’in bunlarla bir bağlantısı olmaması gerekir. Zira O tavşan etinin mekruh olduğunu ya Peygamber efendimizden ya ashaptan birisinden ya da en kötü ihtimal tabiinden birisinden duymuştu. <http://www.karsehlibeyt.org/sorular-ve-cevaplar/sii-ve-aleviler-neden-tavsan-eti-yemezler.html>. 12.09.2011

³ Tavşan ile ilgili pek çok bilimsel araştırma yapmış olan Veteriner hekim Prof. Dr. Hüseyin Karadağ’ın konuya açıklık getiren değerlendirmeleri şöyledir: “*Tavşan eti yememe ya da tavşanı uğursuz sayma pratiğini, tavşanın tıpkı kadınlarda olduğu gibi adet kanamasına sahip olmasıyla izah etmek yetersiz kalmaktadır. Zira tavşanlarda, kabul edilen aksine, kadınlardakine benzer bir östral siklus (periyot) yoktur. Sadece birkaç gün boyunca kızgınlık gösterirler. Kızgınlık gösterdiklerinde de, kadınlarda olduğu gibi hemorajik (akıntı tarzı kanama) kanama göstermezler. Bunun yerine, vajen dudaklarında (vulvada) kızgınlığın etkisiyle hiperemi (kızarma) oluşur. Vajen dudaklarındaki (vulvadaki) bu hiperemik değişime, kızgınlığa bağlı olarak bütün hayvanlarda görülmektedir. Yani, kabul edilen aksine tavşanlarda adet kanaması yoktur. Tavşan yetiştiriciliğinde vajenden herhangi bir nedenle kan akıntısı olması, normal sayılmaz ve başta rahim kanseri olmak üzere çeşitli hastalıkların belirtileri olarak kabul edilir. Bu nedenle, Alevilerin tavşanı uğursuz, etini de makbul saymayışlarını, tavşanların da tıpkı kadınlar gibi adet görüyor olması delili ile açıklamak mümkün değildir.*” (Karadağ 2005)

⁴ Urallarda yaşayan Ruslar arasında da benzer bir ruh teması vardır. Sagalayev’in de çeşitli delillerle desteklediği gibi Türk kültürü dairesinden etkilenen ve Kaltaş-ekva diye adlandırılan bu ruhun dişi tavşana dönüşme yeteneği açıktır. Ç. N. Gertedsov’un derlemelerine göre, Mansilerin bilincinde tanrıçanın tavşan görünümü kendiliğinden anlaşılmalıdır. Valeriy Nikolayeviç, Lozva ve Sosva Mansilerinden Kaltaş’ın Kaltısyen çadırlarında “yaşadığını” ve “tavşan yüzüne sahip olduğunu duyduğunu” belirtmiştir. Yukarı Lozva’da Kaltaş, “kış tavşanı kürkünden şapkası olan hamî, annemiz” olarak adlandırılmaktadır. (Sagalayev 1991: 71). Kaltaş’ın kendisi tören folklorunda bir kuş olarak ortaya çıkmaktadır, kutsal ağacı olarak da akağaç kabul edilmektedir. V. N. Çernetsov’un topladığı

bilgilere göre yaşlı Mansiler “onun, tavşan, kaz ve akağaç olmak üzere sadece üç yüze sahip olduğunu anlatmaktadırlar (Sagalayev 1991: 76).

- ⁵ Ayısıt ve Umay’ın leylek, turna fonksiyonları için bkz. Ergun 2011.
- ⁶ *Kara-May* tasviri ise tahta parçasına yerleştirilmiş kilden yapılmış insana benzer görüntülü bir figür veya küçük tahta beşiğe yerleştirilmiş kumaştan yapılmış bebek şeklinde olur. Bu tasvirleri bebekleri hastalanan veya sık sık ölen aileler yaparlar. Kam/Şamanın yardımıyla nehre bırakılan bu tasvirler, *Kara-May*’ın sembolü ve ikonografik tasviridir. Bunlar gerektiği zaman *Kara-May*’ı aldatmak amacıyla aynı yöntemle nehre bırakılır ve gömülen yeni doğan bebeği temsil eder (Potapov 1991: 288).
- ⁷ Bu bilgiler, sözlüklerde belirtilmemekle birlikte Adana’nın Kozan ilçesinin anlamının tavşan ile ilgili olduğunu düşündürmektedir. Büyükçe bir mahallesinin ve Hacımürzeli kasabası yolunda bir bölgenin adının Tavşan Tepesi olması ve civarda benzer yer adların yaygınlığı böyle bir ihtimali güçlendirmektedir.

Kaynakça

- ARAPÇOR, Alaksey D. (1995). Tıva Ulustun Mifteri Bolgaş Toolçurğu Çugaaları. Kızıl.
- ALEKSEYEV, Nikolay Alakseyeviç. (1984). Şamanizm. Turkoğrafya ve Etnografya. Novosibirsk.
- AYDEMİR, Özgür Kasım. Hatai’nin Şiirlerinden Hareketle İktidar Çözümlemesi”. 2. Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşilik Bilgi Şöleni, Gazi Üniversitesi, Ankara. http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/ozgur_kasim_aydemir_hatai_iktidar_cozumleme.pdf Erişim tarihi: 11.09.2011).
- ARSLANOĞLU İbrahim. (1999a). “Turabi Ocağı Dedeleri ile Söyleşi”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Yıl: 1999, Sayı:11. <http://w3.gazi.edu.tr/web/iarslan/turabi.pdf> Erişim tarihi: 16.06.2011
- ARSLANOĞLU, İbrahim. (1999b). “Cibali Ocağı Dedesi Ve Taliplerinin Alevilikle İlgili Görüşleri”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi Yıl: 1999, Sayı:12. <http://w3.gazi.edu.tr/~iarslan/cibali.pdf> Erişim tarihi: 16.06.2011
- ARSLANOĞLU, İbrahim. (2000). “Dede Ahmet Kuzukıran İle Söyleşi”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Yıl: 2000, Sayı:14. <http://www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/ui/dergiler/14-69-90.pdf>. Erişim tarihi: 16.06.2011
- BALDİCK, Julian. (1993). Imaginary Muslims: The Uveysi Sufis of Central Asia. Londra: I. B. Tauris.
- BARAN, Mine. (2006).“Halk Mimarisinin Halkbilimi Bağlamında Değerlendirilmesine Harran Evleri Örneği”. Milli Folklor 2006 Yıl:18, Sayı:72.
- BUTANAYEV, V. Y. (1986). “Poçitaniye Tösey u Hakasov”. Traditsionnaya Kul’tura Narodov Tsentral’noy Azii. Novosibirsk.
- ÇAY, Abdulhaluk M. (1999). Nevruz Türk Ergenekon Bayramı. Ankara: Tamga Yay.
- ÇELİK, Âdem. (2008). “Sungurbey Camii (Niğde) Doğu ve Kuzey Taç Kapılarındaki Figürlerin İkonografik Değerlendirmesi”. Sanat Dergisi. Sayı:13. 1-16.

- <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/gsf/article/viewFile/3240/312> Erişim tarihi: 11.09.2011
- ÇORUHLU, Yaşar. (1999). Türk Mitolojisinin ABC'si. İstanbul.
- ÇUBUKÇU, "İbrahim Ağâh. (1978). Zamanımızda Ege Alevileri". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt XXII, Ankara. <http://dergiler.ankara.edu.tr>. Erişim tarihi: 12.09.2011.
- KAŞGARLI Mahmud. (1939). Divanü Lugat-it Türk (trc. Besim Atalay). Ankara: TDK.
- DURANLI, Muvaffak. (2007). "İ.A. Hudyakov ve Onun Uzun Yıllar Arşivlerde Kalan Çalışması "Kratkoe Opisaniye Verhoyanskogo Okrugua" Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Volume 2/3 Summer 2007, 209. <http://www.turkishstudies.net/dergi/cilt1/sayi5/sayi5pdf/duranlimuvaffak.pdf>. 11.09.2011
- ELİADE, M. (2003). Dinler Tarihine Giriş. Çeviren: Lale Arslan. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- ERGUN, Pervin. (2004). Türk Kültüründe Ağaç Kültü. Ankara: AKM Yayınları.
- ERGUN, Pervin. (2011). "Bebekleri Dünyaya Leyleklerin Getirdiğine Dair İnançın Türk Mitolojisindeki Kökleri Üzerine". Milli Folklor, Yıl: 23, Sayı: 89, 1011.
- ERÖZ, M. (1977). Türkiye'de Alevilik ve Bektaşılık. İstanbul: Otağ Yayıncılık.
- ERÖZ, M. (1973). "Türk İçtimai Hayatında Totemizm İzleri." İslam Tetkikleri Mecmuası. Togan Armağanı. İstanbul.
- ERÖZ, M. (1992). Eski Türk Dini (Gök Tanrı Dini) ve Alevilik Bektaşılık. İstanbul: TDVA Yayınları.
- <http://www.itusozluk.com/goster.php/alevilerin+tav%FEan+eti+yememesi>. 12.09.2011
- IŞIN, P. Mary. (2009). "Osmanlı Mutfağında Av Etleri". Acta Turcica, Yıl:1, Sayı:1, Ocak 2009. Türk Kültüründe Av. Ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun.
- İNAN, Abdülkadir. (1995). Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ankara: TTK Basımevi.
- KAHYAOĞLU, S. (2001). "İç Asya'nın Kutsal Kaz'ı ve Anadolu'daki Etkileri." Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri. (23-28 Ekim 2000-Ürgüp), Ervak Yayınları, Ankara.
- KALAFAT, Yaşar-Güven, Noyan. "Altay Türk Halk İnançlarından Anadolu Dokumacılığına". <http://www.yasarkalafat.info/dosyalar/kalafat2010175443.pdf> 11.09.2011
- KARADAĞ Hüseyin. (2005). "Eski Çuvaş Dini İle Alevî Kültüründeki Tavşan İnançının Benzerliği ve Müşterek Kaynakları Hakkında Görüşler". Gazi Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi tarafından düzenlenen I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu'nda (11 - 13 Mayıs 2005 Ankara) tebliğ olarak sunulmuştur.
- KOTLE, Taner. (2010). "Arnavutluk-Balkanlarda Bektaşılık". TURAN-Sam, Yıl:2, Sayı:5, Kış 2010. http://www.turansam.org/TURAN-SAM_5.pdf#page=24. 15.09.2011
- KÜÇÜK, Salim. (2010). "Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı". Bilig, Yaz 2010, Sayı:54.

- LVOVA, Eleonora Lvovna – OKTYABRSKAYA, İrina Vyaçeslavovna – SAGALAYEV, Andrey Markoviç - USMANOVA, Maryam Sultanovna. (1988). Traditsionnoye Mirovozzreniye Turkov Yujnoy Sibiri. Prostranstvo i Vremya Veşçnyı Mir. Novosibirsk.
- LVOVA, Eleonora Lvovna – OKTYABRSKAYA, İrina Vyaçeslavovna – SAGALAYEV, Andrey Markoviç - USMANOVA, Maryam Sultanovna. (1988a). Traditsionnoye Mirovozzreniye Turkov Yujnoy Sibiri. Çelovek Obşçestvo. Novosibirsk.
- NASKALİ, Emine. (2008). Av ve Avcılık Kitabı. İstanbul: Kitabevi.
- ORKUN, Hüseyin Namık. (1987). Eski Türk Yazıtları. Ankara: TDK yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin. (1989). Türk Mitolojisi I. Ankara: TTK Basımevi.
- POTAPOV, L. P. (1933). Razlojeniye Rodovogo Stroya u Plemen Severnogo Altaya. Moskova-Leningrad.
- POTAPOV, Leonid Pavloviç. (1991). Altayskiy Şamanizm. Leningrad.
- RADLOFF, W. (1955). Sibiryadan. Çeviren: Ahmet Temir. 1. Cilt. İstanbul.
- ROUX, J. P. (1997). “Türk İnançında Tavşan.” Yabancı Araştırmacılar Gözüyle Alevilik Aynayı Tuttum Yüzüme Ali Gördüme Gözüme. Çeviri: İlhan Cem Erseven. İstanbul: Ant Yayınları.
- SABİH, Sabir. (1982). Azerbaycan Masalları. Bakü: Yazıcı Yayınevi.
- SAGALAYEV, Andrey Markoviç - OKTYABRSKAYA, İrina Vyaçeslavovna. (1990). Traditsionnoye Mirovozzreniye Turkov Yujnoy Sibiri. Znak i Ritual, Novosibirsk.
- SAKAOĞLU, Saim. (2002). Gümüşhane ve Bayburt Masalları. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ŞAFAK, İsmail. (2009). “Avcı Derneklerine Üye Avcıların Kültürel Özellikleri” (İzmir İli Örneği). Acta Turcica, Yıl:1, Sayı:1, Ocak 2009. Türk Kültüründe Av. Ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun
- <http://www.ormanmuhendisi.org/Sol/Makaleler/AYHMakale/AvcıKulturelOzellikleri.pdf> 11.09.2011
- NOYAN, B. (1972). “Bektaşilikte Dokunulmayan Hayvanlar ve Yenilmeyen Yemekler”. TFA. Ekim Sayısı. Cilt 14. Sayı 279.
- TEOMAN, Zeki. (1952). “Bozkurt Efsanelerinin Anadolu’daki İzleri”. TFA, S.33.
- ÜLKEN, H.Z. Orta Asya’da Türkmenler. Osmanlıca’dan Çeviren: Ahmet Taşgın. Hacı Bektaş Veli Dergisi. Yıl: 2002. Sayı: 22. Ankara.
- YÖRÜKAN, Y. Z. (1998). Anadolu’da Aleviler ve Tahtacılar. Eklerle Yayına Hazırlayan: Turhan Yörükkan. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ZELENİN, D. K. (1936). Kult Ongonov v Sibiri. Moskova-Leningrad.
- ZELYUT, R. (2002). Öz Kaynaklarına Göre Alevilik. Berdan Matbaası, İstanbul.